

HZ. ÖMER'İN KUR'ÂN'I ANLAMA VE YORUMLAMA YÖNTEMLERİ*

Gökhan ATMACA**

Özet

Bu çalışma Hz. Ömer'in Kur'ân anlayışının teşekkülündeki etkenleri ve Kur'ân'ı öğrenme ve anlamada izlediği metotları içermektedir. Hz. Ömer'in nüzûl coğrafyasında Hz. Peygamber'le ve sahabe gibi güzide bir toplulukla yaşamasının O'nun Kur'ân algısı ve bilgisine katkıları çok büyüktür. Hz. Ömer'in Kur'ân'ı öğrenme ve anlamada izlediği birtakım metotlar vardır. Buna göre, Hz. Ömer'in Kur'ân'ı çokça okuduğu, onu ezberlemeye çok önem verdiği, anlayamadığı âyetleri Hz. Peygamber başta olmak üzere bilenlere sorduğu ve Kur'ân öğrenimini zamana yaymayı uygun gördüğü görülmektedir. Ayrıca âyetlerin anlaşılmasında Arap şiiirini önemseydiği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Hz. Ömer, Âyet, Anlama, Yorum.

The Caliph Umar's Methods of Understanding and Interpreting the Qur'an

Abstract

The content of this study includes Umar's methods of learning and understanding of the Qur'an and the effects of these methods in sharpening Umar's understanding of the Qur'an. Living in a sacred geography with the prophet and a community such as his distinguished companions, this experience has added greater importance to his perception and knowledge of the Qur'an. There are some methods which Umar followed to learn and understand the Qur'an. Accordingly, it has been seen that Umar had read the Qur'an many times, repeatedly, placing great importance on memorizing it and understanding it. Whenever there was a verse Umar did not completely understand, he asked people who knew, of which the prophet was his priority. He considered spreading the learning of the Qur'an, over time appropriate. It has also been seen that he has given special importance to Arabic poems to better understand verses.

Keywords: Qur'an, Umar, Verse, Understanding, Interpretation.

Giriş

Kur'ân Allah kelamı olması sebebi ve mucizevî yapısıyla, dinlendiğinde ve okunduğunda insanı etkisi altına alan bir hüviyete sahiptir. Hz. Ömer de, Rasûlullah'ın (s.a.): "Ey Allah'ım! İslâmiyet'i Hişâm oğlu Ebu'l-Hakem (Ebû

* Bu makale, yazarın "Hz. Ömer'in Kur'an-ı Kerim Anlayışı ve Tefsir İlmine Katkıları" başlıklı doktora tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

** Yrd. Doç. Dr., Bartın Üniv. Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi (atmacagokhan@hotmail.com)

Cehîl) veya Hattâb oğlu Ömer ile kuvvetlendirir.”¹ duasından kısa bir süre sonra Kur'an'ı dinleme ve okuma suretiyle çokça müteessir olmasından ötürü “Bu ne güzel, bu ne şerefli sözler!” demek sûretiyle hayretini ifade etmiş ve ardından Rasûlullah'a (s.a.) giderek Müslüman olmuştur. Müslüman olduktan sonra geri kalan ömrünü hayran kaldığı bu Yüce Kitab'ı öğrenmek ve anlamakla geçirmiştir. Bu çalışma Hz. Ömer'in bu çabasını, Kur'an anlayışının teşekkülündeki etkenleri ve Kur'an'ı öğrenme ve anlamada izlediği metotları içermektedir. Bu anlamda hadis, tefsir, tarih ve fıkıh kaynaklarına müracaat edilmiş, Hz. Ömer'in bu yönlerini ortaya koyan nakiller ve bilgilerden istifade edilmiştir.

A. Hz. Ömer'in Kur'an'ı Anlamasına Yardımcı Olan Unsurlar

1. Hz. Muhammed'in Eğitiminden Geçmesi

Hz. Ömer, Rasûlullah (s.a.) ile aynı zaman ve mekânı paylaştığı için O'nun (s.a.) söz ve fiillerine vâkıf olmuş ve yine O'nun (s.a.) eğitim-öğretim faaliyetinin içerisinde bulunmuştur. Nitekim Hz. Ömer Müslüman olduktan sonra her zaman Rasûlullah'ın (s.a.) yakınında olmuş ve onun birçok anına tanıklık etmiştir.² Bu sebeptendir ki O'nun Kur'an anlayışının şekillenmesinde Rasûlullah'ın (s.a.) etkisi son derece önemlidir. Hz. Ömer'in Rasûlullah'ın (s.a.) bu tarz öğretiminden geçtiğini gösteren pek çok rivâyet bulunmaktadır. Mesela Hz. Ömer'den aktarılan bir rivâyet şöyledir: “Rasûlullah'ın yanında oturuyordum. Şöyle buyurdu: “Yaratıklar arasında imanı en üstün olanların kimler olduğunu bilir misiniz?” Biz: “Meleklerdir.” dedik. O (s.a.): “Onların iman etmeleri elbette gerekir. Ama onlardan başkaları?” Biz: “Peygamberlerdir.” dedik. Bu sefer şöyle buyurdu: “Onların zaten iman etmeleri gerekir. Hayır, onlardan başkalarıdır. Yaratıklar arasında iman bakımından en üstün kimseler, henüz atalarının sulplerinde bulunan, beni görmedikleri halde bana iman eden, yazılı bir takım kâğıtlar görüp de onlarda bulunanlar gereğince amel eden birtakım insanlardır. İşte bunlar bütün yaratıklar arasında imanları en üstün kimselerdir.”³

1 Bazı kaynaklarda ise dua “Allah'ım! İslam'ı Ömer b. Hattâb ve Ebu Cehil b. Hişam'dan sana en sevgili olanıyla yücelt!” “İki Ömer'den biriyle İslam'ı kuvvetlendir.” şeklinde yer almaktadır.

2 Sahâbiler konumlarına göre mecliste Resûlullah'a (s.a.) yakın yerlerde oturmuşlardır. Hz. Ebû Bekir, Resûlullah'ın (s.a.) sağında, Hz. Ömer solunda, Hz. Osman ve Hz. Ali önünde oturmuşlardır. Nakil için bkz. Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil b. Ömer İbn Kesir (774/1373), *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-'Azîm*, Beyrut 1993, IV, 348. İbn Kesir bunun sebebinin onların vahiy kâtibi olmalarıyla ilişkilendirmiştir. Bkz. a.y.

3 Nakil için bkz. Ahmed b. Ali b. el-Müsennâ Ebû Ya'la el-Mevsilî, (307/919), *Müsnedu Ebî Ya'la el-Mevsilî*, thk. Hüseyin Selim Esed, Dımaşk, 1984, I, 147; Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm Nisâburî Sa'lebi (427/1035), *el-Keşf ve'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân=Tefsîrû's-Sa'lebi*, thk. Ebû Muhammed b. Âşur, Beyrut, 2002-1422, I, 147; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kurtubî (671/1273), *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân*, Mısır, 1967, IV, 171-

Hız. Ömer'in Rasûlullah'ın (s.a.) yakın çevresinde bulunması ister istemez, Kur'an'a dair yeni bilgiler öğrenmesine sebebiyet vermiştir. Rivâyet olduğuna göre bir gün Zeyneb (r.anhâ), Hız. Peygamber'in yanında, onun çehresini değiştirecek (kızdıracak) şekilde konuşmuş, Hız. Ömer, Zeyneb'in (r.anhâ) bu tavrını yadırgayınca, Hız. Peygamber: "Onu bırak, çünkü o, evvâhtır" buyurmuştur. Hız. Ömer: "Ya Rasûlullah, "evvâh" nedir?" deyince de, Rasûlullah (s.a.): "Huşû ve tazarrû içinde duâ eden demektir." buyurmuştur.⁴ Hız. Ömer'in bu diyalogu sonucunda Tövbe Sûresi 114. âyette yer alan "evvâh" kelimesinin anlamı açıklanmıştır. Tövbe Sûresi Kur'an'ın son nâzil olan suresidir. Muhtemelen bu diyalog esnasında bu âyet henüz nâzil olmamıştır. Ancak Hız. Ömer'in bu kelimeyi bilmediği anlaşılmalta, dolayısıyla âyet inmemiş dahi olsa, daha sonra inecek bir âyetin içerisinde yer alan kelimenin mânâsını Hız. Peygamber'den öğrenme fırsatını yakaladığı görülmektedir. Nitekim O'nun bu diyalogunun, bu kelimenin içerdiği mânânın anlaşılması bakımından hem kendisi ve hem de müfessirler tarafından kullanılması bunu göstermektedir.

Hız. Ömer'in, Kur'an anlayışına katkısı bağlamında, Hız. Peygamber'in eğitim-öğretiminden geçmesini şu başlıklar altında ele alabiliriz:

1.1. Kur'an'ın Kaynaklığı

Hız. Ömer Kur'an'ın kaynaklık değerini Rasûlullah'tan (s.a.) öğrenmiştir. Nitekim, bir gün elinde Ehl-i Kitâb'ın kutsal metinleriyle Rasûlullah'a (s.a.) rastlayınca, "Kur'an size yetmiyor mu?⁵ Musa hayatta olsa yapacağı şey ancak bana tâbi olmak olurdu."⁶ şeklinde uyarılmıştır. Ayrıca O'nun elinde Tevrat nüshasıyla Hız. Peygamber'e geldiği ve Hız. Peygamber'in yüzündeki hoşnutsuzluğu görünce "Allah'ın ve Resûlü'nün gazabından Allah'a sığınırım. Rab olarak Allah'tan din olarak İslam'dan, Nebî olarak da Muhammed'den razı olduk."⁷ dediği de nakledilmiştir.

172; Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Havlânî eş-Şevkânî (1250/1834), *Fethü'l-kadîr: el-câmiu' beyne fenneyi'r-rivâyeti ve'd-dirâyeti min ilmi't-tefsîr*, Beyrut, ts., I, 34. Bu nakil Âl-i İmrân Sûresi 110. âyetin tefsirinde yer almaktadır.

4 Ebu Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin er-Râzî (606/1209), *et-Tefsîru'l-kebîr = Mefâtihu'l-gayb*, yy. 1997, VI, 159-160; Kurtubî, *Ahkâmu'l-Kur'an.*, VIII, 275.

5 Ebû'l-Fidâ İmâdüddin İsmâil b. Ömer İbn Kesîr (774/1373), *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Kahire 1992/1413, II, 135; Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî (1953), *Menâhilü'l-irfân fi 'ulûmi'l-Kur'an*, Mısır ts., I, 496.

6 Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî (211/827), *Musannef*, (thk. Habiburrahman A'zamî), Beyrut 1403, "Kitabu Ehli'l-Kitâbîn", X, 313; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, II, 135; Ebû's-Senâ Şehâbeddîn Mahmûd b. Abdullah Âlusî (1270/1854), *Ruhu'l-meânî fi Tefsiri'l-Kur'âni'l-azim ve's-seb'î'l-mes'ânî*, Beyrut ts., I, 244.

7 Abdürrezzâk es-Sen'ânî, *Musannef*, "Kitabu Ehli'l-Kitâbîn", X, 313; Ebu Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Fazl ed-Dârimî (255/868), *Sünen-i Dârimî*, thk. Hüseyin Selim, Riyad 2000, "Mukaddime", 39, I, 403.

Hz. Peygamber'in Kur'ân'ın kaynaklık değerini göstermesi bakımından önemli olan bu olayın, Hz. Ömer'in Kur'ân metninin önemine ve korunmasına yönelik faaliyetlerine katkısı olduğu açıktır. Zira daha sonraları Hz. Ömer hadis kitabı derlemek istemiş, fakat bir ay kadar bu konu üzerinde düşündükten sonra "Ben bir kavim hatırladım. Onlar bir kitap yazdılar, ona yöneldiler ve Allah'ın kitabını terk ettiler." ifadeleriyle⁸ ve Kur'ân'ın cem'ine katkılarıyla⁹ bu tutumunu göstermiştir.

1.2. Âyetlerin Tefsiri

Eğitimin işlevsel olması ve istenilen hedeflere ulaşılabilmesi için uygun ortamların oluşturulması gerekmektedir. Bu uygun ortamlardan biri de eğitimciyle eğitilen arasındaki mesafenin doğru kurulması ve eğitime eğitimden üst düzeyde yararlanabilmesi için yeterli fırsatlar verilebilmesidir. Bu fırsatlardan biri de eğitimden istifade edecek kişilerin özgüvenlerinin sağlanmasıdır. Hz. Peygamber ashâba bu anlamda fırsatlar tanımış, âyetler hakkında soru sorarak onların bu yönde kendilerini yetiştirmelerine olanak tanımıştır. Mesela Rasûlullah (s.a.) bir gün Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve İbn Ömer'in de içlerinde bulunduğu bir topluluk içerisinde, "Her zaman meyve veren ve yapraklarını dökmeyen Müslüman kişiye benzeyen ağacı bana haber verin!" buyurmuş, cevap alamayınca da bunun hurma olduğunu ifade etmiştir.¹⁰

Hz. Ömer, Hz. Peygamber'in yaşamına tanıklık etmiş, bu arada anlayamadığı âyetlerin te'vilini de Hz. Peygamber'den öğrenmiştir. O'nun ribâ âyetini Hz. Peygamber'in tefsir etmeden vefat ettiğini ifade etmesi,¹¹ Hz. Peygamber'den âyetlerin tefsirini öğrendiğini göstermesi bakımından önemlidir. Nitekim O, "Onların toplu kuvvetleri bozguna uğrayacak ve arkalarını dö-

8 Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Meni' ez-Zührî İbn Sa'd (230/845), *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, haz. İhsan Abbas, Beyrut 1985/1405, III, 287; Muhammed Enîs Ubâde, *Ömer İbnu'l-Hattâb fi'l-İslâm*, Beyrut ts., s. 23.

9 Ebü'l-Fazl Celaledin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî (911/1505), *el-İtkân fi 'ulumi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm, Kahire 1985, I, 164; Zürcânî, *Menâhilü'l-irfân*, I, 242.

10 Ebü İshâk İbrâhîm b. Musa b. Muhammed el-Gırnati eş-Şâtîbî (790/1388), *el-Muwâfakât fi usûli's-şerî'a*, haz. Abdullah Derrâzî, el-Mektebetü't-Ticâretü'l-Kübrâ ts., II, 218, 402; İbn Kesîr, *Tefsîr*, II, 549. Burada Resûlullah'ın sorduğu âyet İbrâhîm Sûresi 24. âyettir. Âyet mealen şöyledir: "Görmedin mi Allâh nasıl bir benzetme yaptı: Güzel söz, kökü (yerde) sabit, dalları gökte olan güzel bir ağaç gibidir." Bu topluluk içerisinde İbn Ömer de bulunmaktadır. İbn Ömer Resûlullah'ın sorduğu sorunun cevabının hurma olduğunu düşünmüş fakat Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'e saygısından konuşmamıştır. Resûlullah'ın huzurundan ayrıldıktan sonra Hz. Ömer'e bu durumu anlatmıştır. Bunun üzerine Hz. Ömer "Senin bunu söylemen bana şundan ve şundan daha sevimlidir." şeklinde cevap vermiştir. Bkz. ay.

11 Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib Mâverdî (450/1058), *en-Nüket ve'l-uyûn tefsîri'l-Mâverdî*, thk. es-Seyyid b. Abdülmaksûd b. Abdürrahîm, Beyrut ts., I, 353. Kastedilen âyet Bakara Sûresi'nin 275. âyetidir.

nüüp kaçacaklardır.”¹² âyetinde yer alan “الجنف-topluluk”tan ne kastedildiğini anlayamamış ve merak etmiştir. O, bu âyetin tefsirini Bedir savaşının vuku bulduğu gün Rasûlullah’ın (s.a.) dilinden öğrenmiştir. Bu öğrenme faaliyeti bizzat karşılıklı diyalog şeklinde değil, O’nun Hz. Peygamber’in savaş esnasında dilinden dökülenlere tanıklık etmesiyle gerçekleşmiştir. Zira O bu hususta şunları söylemiştir: “Bedir savaşında Rasûlullah’ı kılıcını çekmiş, savaşırken: “Topluluk yakında dağıtılacak ve onlar arkalarını dönüp kaçacaklar.” derken işittim ve bu âyetin te’vilini işte o gün anladım.”¹³

Rasûlullah (s.a.), ashâbını sürekli Kur’ân eğitimine tabi tutmuş ve bunun için her anı değerlendirmiştir. Bir gün yemek esnasında Rasûlullah (s.a.), o anda yedikleri yemeklerin de ahirette sorgulanacak nimetlerden olduğunu ifade edince Hz. Ömer hurmaları göstererek onlardan da mı sorulacaklarını sormuş, Rasûlullah (s.a.) “Evet” diyerek bir nevî Tekâsür Sûresi 8. âyetin kapsamına yönelik tefsir yapmıştır.¹⁴ Böylece O bu âyetin tefsirine Hz. Peygamber vasıtasıyla vâkif olmuştur.

Tabiatıyla Rasûlullah’ın (s.a.) bulunduğu ortamlar Kur’ân âyetlerinin konuşulduğu yerler olmuştur. Dolayısıyla bu ortamlar genelde sahâbenin, özelde Hz. Ömer’in Kur’ân öğreniminin devam ettiği ortamlardır. Bu ortamların birinde sahâbeden biri: “Ey Allah’ın Resûlü, Kevser nedir?” diye sormuş, Rasûlullah (s.a.) ise: “Cennet’te bir nehirdir. Rabbim onu bana vermiştir. O, süttten daha ak, baldan daha tatlıdır. Orada boyunları deveboynu gibi olan kuşlar vardır.” diye cevap vermiştir. Bunun üzerine Hz. Ömer: “Ey Allah’ın Resûlü onlar, çok güzel olmalıdır.” deyince Rasûlullah (s.a.): “Onları yemek, daha da güzeldir.”¹⁵ buyurmuştur. Görüldüğü üzere Hz. Ömer

12 el-Kamer 54/45.

13 Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid et-Taberî, (310/923), *Câmiu’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Kahire 2001/1422, XXII, 157; Ebû’l-Kâsım Süleymân b. Ahmed Taberânî (360/971), *el-Mu’cemu’l-’evsât*, thk. Tarık b. ‘Ivaz, Abdu’l-muhsin b. İbrâhîm, Kahire 1995/1415, IV, 145; Sa’lebi, *Tefsir*, IX, 170; Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib İbn Atıyye el-Endelûsî (541/1147), *el-Muharrerü’l-veciz fi tefsiri’l-Kitâbi’l-Azîz*, thk. Abdüsselam Abdüşşâfi Muhammed, Lübnan 1993/1413, V, 220; İbn Kesîr, *Tefsir*, IV, 286; Ebû Abdullah Bedreddin Muhammed b. Bahadır b. Abdullah Zerkeşî (794/1392), *el-Burhan fi ‘ulûmi’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Ebû’l-Fazl İbrâhîm, Kahire 1957/1376, I, 33; Zürcânî, *Menâhilü’l-irfân*, II, 272; Muhammed Tahir b. Muhammed b. Muhammed et-Tunûsî İbn Âşur (1394/1973), *Tefsirü’l-tahrîr ve’t-tenvîr*, Tunus: Daru Sahnûn, 1997, XXVII, 213-214.

14 Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb en-Nesâi (303/915), *Sünenü’l-kübrâ*, İstanbul 1992/1413, “Vesâe”, 4; Sa’lebi, *Tefsir*, X, 279-280; Râzî, *Mefâtihi’l-gayb*, XI, 274; Kurtubî, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, XX, 174-175; İbn Kesîr, *Tefsir*, IV, 583. Tekâsür Sûresi 8. âyet meâlen şöyledir: “Sonra o gün nimetlerden hesaba çekileceksiniz.”

15 Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, XXIV, 687, 688; Kurtubî, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, XVII, 204; İbn Kesîr, *Tefsir*, IV, 308, 596. Bu nakil Hz. Peygamber’in bir denge insanı olduğu göstermektedir. Cennette bahsedilen kuşlarının görünümünün güzel olmasının yanı sıra yemek sûretiyle tüketilmelerinin bir başka güzel olduğunu buyuran Hz. Peygamber, böylelikle Allah’ın yarattığı varlıkların hizmet için var olduklarını da vurgulamış olmaktadır.

âyetlerin tefsirine yönelik Rasûlullah'la (s.a.) bulunmanın imkânını kullanıp âyetlerin tefsirine bizzat Rasûlullah'la (s.a.) müzakere edilerek bulunarak vâkıf olmuştur.

2. Kur'ân'ın Nüzûlüne Tanık Olması

Kur'ân'ı anlamada nüzûl ortamını bilmenin bir takım katkıları vardır. Mesele, nüzûl ortamını bilmekle:

- âyetlerin ihtiva ettiği hükümlerin hikmetlerinin kavranması mümkün olur.¹⁶
- Kur'ân'ın mutlak-mukayyet olma durumlarına vâkıf olunur.¹⁷
- âyetlerdeki kapalılıklar anlaşılır hale gelir ve mânânın daha iyi kavranması sağlanır.¹⁸

Hz. Ömer de Kur'ân'ın indiği ortama tanık olmuş¹⁹ ve böylece yukarıdaki imkânlara sahip olmuştur. Nitekim O'nun âyetlerin nerede ve ne zaman indiğine tanık olduğunu ve bunları zihninde muhafaza etmeye önem verdiği gösteren rivâyetler mevcuttur. O'nun bu yönünü ortaya koyan nakillerden birine göre, Yahûdilerden biri O'na gelerek, "...İşte bugün sizin dininizi kemâle erdirdim ve üzerinizdeki nimetimi tamamladım. Sizin için din olarak İslam'ı beğendim..."²⁰ âyeti için: "Şâyet bu âyet bize inseydi, biz o günü bayram edirdik." demiş, O ise: "Ben bu âyetin nerede ve ne zaman indiğini biliyorum. O da Arefe ve Cuma günüdür." şeklinde cevap vererek²¹ bu günlerin Müslümanlar tarafından bayram addedildiğini, böylelikle bu âyetin indiği günün çifte bayram olarak kutlandığını belirtmiştir. Yine O'nun ribâ âyetinin

16 Halil Kattân Menna', *Mebâhis fi 'ulumi'l-Kur'ân*, Kahire ts., s. 75; Suat Yıldırım, *Kur'ân-ı Kerîm ve Kur'ân İlimlerine Giriş*, İstanbul 1996, s. 92.

17 Suyûtî, *İtkân*, I, 72.

18 Zerkeşi, *el-Burhan*, I, 22-23; Suyûtî, *İtkân*, I, 72.

19 Bu süreçte nâzil olan âyetlerin bir kısmı Hz. Ömer hakkında olmuştur. Muvâfakat-ı Ömer olarak kaynaklarda zikredilen bu husus üzerine şahsımızın bir çalışması bulunmaktadır. Bu konuda geniş bilgi için söz konusu çalışmaya müracaat edilebilir. Çalışma için bkz. Atmaca, Gökhan, "Nüzûl Sürecinde bir Muhatap Olarak Hz. Ömer ve Muvâfakatlari", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 21 (2010/1), s: 43-67.

20 Bkz. el-Mâide, 5/3.

21 Ebû Bekr Abdillâh b. ez-Zübeyr el-Kureşî el-Hâmîdî (219), *Müsnedü'l-Hâmîdî*, (thk. Hüseyin Selim Esed), Dımeşk 1996, I, 166; Ebû Abdullâh Ahmed b. Muhammed Şeybânî Ahmed b. Hanbel (241/855), *el-Müsned*, (thk. Ahmed Muhammed Şakir, Hamza ez-Zîn), Kahire: Dârü'l-Hadis, 1995/1416, I, 280-281; Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâil Buhârî (256/870), *Sahîhu'l-Buhârî*, (Fihrist: Bedreddin Çetiner), İstanbul 1992, "İman", 33; Ebû'l-Hüseyin el-Kuşeyrî en-Nisâburî Müslim b. el-Haccac (261/875), *Sahîhü'l-Müslim*, İstanbul 1992, "Tefsir", 3-5; Ebû İsa Muhamed b. İsa b. Sevre es-Sülemî et-Tirmizî (279/892) *el-Câmiu'l-kebîr*, (thk. Beşşar Avvad Ma'ruf), Beyrut 1996, Tefsir, 6; Nesâî, "İman", 18; Taberî, *Câmiu'l-be'yân*, VIII, 86, 89.

son inen âyetlerden olduğunu ifade etmesi de²² âyetlerin ne zaman indiğini bildiğini göstermesi bakımından kayda değerdir.

Hız. Ömer vahye tanıklık ederken vahyin nüzûlündeki ayrıntılara önem vermiş, ayrıca bunları vahyin nüzûlüne vâkıf olmayanlara aktarmıştır. O'nun bu tavrı sonradan gelen insanların vahyin nüzûl şekillerine vâkıf olmaları adına katkı sağlamıştır. Mesela Hız. Ömer vahyin nüzûlüyle ilgili olarak şunları söylemiştir: "Rasûlullah'a bir gün vahiy nâzil olduğunda yüzünün çevresinde arı vızıltısı gibi bir ses işitildi. Bir süre sonra kibleye döndü, ellerini kaldırdı ve: "Ey Allah'ım, bize artır, eksiltme. Bize ikram buyur, bizi hakîr kılma. Bize ver, bizi mahrum etme. Bizi tercih et, başkalarını bize tercih buyurma. Bizden hoşnut ol ve bizi hoşnut eyle." buyurdu. Sonra: "Bana on âyet nâzil oldu ki, kim onları yerine getirirse; Cennet'e girer." buyurdu ve on âyeti bitirinceye kadar "Mü'minler gerçekten felah bulmuşlardır..."²³ âyetlerini okudu."²⁴

Hız. Ömer, Peygamber'e (s.a.) çok yakın olması sebebiyle âyetlerin birçoğunun nüzûl sebebine tanık olmuştur. O, vahye tanıklığını âyetleri anlarken ve meseleleri çözüme bağlarken kullanmış ve bu yönüyle de temâyüz etmiştir. Mesela, bir keresinde Kudâme b. Maz'un ve arkadaşları, alkollü içki içmeleri sebebiyle Hız. Ömer'e getirilmişler, Hız. Ömer had cezası uygulamaya karar verince Kudâme: "İman edip iyi ve yararlı işler yapanlara bundan böyle Allah'a karşı gelmekten sakındıkları ve imanlarında sebat ile iyi ve yararlı işlerine devam ettikleri, sonra takvaları ve imanları tam sağlamlaşıp kökleştiği, daha sonra da bu takva ile beraber, başkalarına iyilik eden ve her yaptığını güzel yapan ihsan mertebesine erdikleri takdirde, daha önce yiyip içtiklerinden dolayı kendilerine bir vebal yoktur. Allah da böyle güzel davrananları sever."²⁵ âyetini okuyarak kendilerine ceza verilemeyeceğini savunmuştur. Bu savunma üzerine İbn Abbas söz almış ve bu âyetin içki yasaklanmadan önce içki içen ve bu halde ölüp gidenler hakkında indiğini, yani onların sorumluluklarının olmadığını beyan için indiğini ifade etmiştir.²⁶ Bunun üzerine Hız. Ömer söz konusu şahısların hatalarını bu âyetle süslediklerini

22 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 271, 312; Dârimî, "Mukaddime" 18, I, 246-247; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, V, 66; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, I, 353. Söz konusu âyet Bakara 275. âyettir.

23 Bkz. Müminun, 23/1-10.

24 Abdürrezzâk es-San'ânî, *Musannef*, "Fedâilu'l-Kur'ân", III, 383; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 265; Tirmizi, "Tefsir", 24; Ebû Abdullah İbnü'l-Beyyî Muhammed Hâkim Nisâburî (405/1014), *el-Müstedrek 'ale's-Sahihayn*, (thk. Mustafa Abdülkadir Ata), Beyrut 1990/1411, I, 717; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, IV, 45; Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed Zemaşerî (538/1144), *el-Keşşâf 'an hakâiki gavâmizi't-tenzil ve 'uyûni'l-ekâvil fi vucûhi't-te'vîl*, (thk. Adil Ahmed Abdülmevcud, Ali Muhammed Muavviz, Fethi Abdurrahman Ahmed Hicazi), Riyad 1998/1418, IV, 254-255; Ebü'l-Ferec Cemaeddin Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî (597/1201), *Zâdu'l-mesîr fi ilmi't-tefsîr*, Beyrut 1404, V, 458.

25 el-Mâide 5/93.

26 Kurtubî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, VI, 297.

ve getirdikleri delilin isabetli olmadığını söylemek sûretiyle cezanın uygulanacağını ifade etmiştir.²⁷ Görüldüğü üzere, nüzûl sebebini bilmeme, âyetlerden kastedilen mânânın dışına çıkılmasına sebep olabilmektedir.²⁸ Kur'an yirmi üç senelik süreçte nâzil olduğu için bazı yasaklamalar ilahi iradenin takdiri doğrultusunda bu sürece yayılmıştır. Bazen bu sürecin nasıl işlediğine vâkıf olmamak, yasaklanan veya emredilen fiillerin sürecini bilmemek âyetlerin yanlış yorumlanmasına sebep olabilmektedir. Hz. Ömer'in sebeb-i nüzûle tanıklık etmiş olması, O'nun böyle bir hataya düşmesini engellediği gibi O'na âyetleri anlamada ve meselelerin çözümünde de kolaylık sağlamıştır.

3. Kur'an Kültürünün Hâkim Olduğu Bir Toplumda Yaşamasi

Hz. Ömer'in Kur'an'ı anlamasında etkili olan unsurlardan biri hiç şüphesiz Kur'an kültürüyle yoğrulmuş seçkin insanlarla, yani sahâbe ile birlikte yaşamış olmasıdır. Zira Sahâbe döneminde Kur'an öğretimi, hem Kur'an'ın lafzını okuma, hem mânâsını kavrama, hem de tefekkür ve tedebbürü emreden âyetler²⁹ üzerinde düşünüp üretme ve yaşamaya yönelik bir faaliyet olarak algılanmıştır.³⁰ Öyle ki her ân Kur'an'la ilgili bir meseleyi konuşan, müzakere eden insanlara rastlamak mümkün olmuştur. Özellikle mescit bir okul gibi Kur'an öğrenimine ev sahipliği yapmıştır. Bu anlamda mescitte Kur'an âyetleri üzerine müzakereler yapılmış ve bu toplantılara Hz. Ömer iştirak etmiştir.³¹

Hz. Ömer böyle bir toplumda yaşamayı Kur'an'ı öğrenme ve anlama bağlamında kazanıma dönüştürmüş, Kur'an bilgisine dair karşısına çıkan her fırsatı değerlendirmiştir. Mesela, bir gün bir şahsın "Allah'ım sen beni azlardan kıl" dediğini işitmiş, şahsın bu duasına kayıtsız kalamamış ve: "Bu dua da ne oluyor?" diye sormuştur. Adamın: "Ben bu sözümle Yüce Allah'ın "Kullarımdan gereği gibi şükredenler çok azdır."³² buyruğunu kastettim." demesi üzerine Hz. Ömer: "Herkes senden daha bilgilidir ey Ömer!"

27 Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed b. İsmâil el-Murâdî en-Nehhâs (338/950), *Meâni'l-Kur'an*, Mekke 1988/1408, II, 357; Ebü'l-Leys İmamüllhüda Nasr b. Muhammed b. Ahmed Semerkandî (373/983), *Tefsîr-i Semerkandî*, (thk. Ali Muhammed Muavvez, Adil Ahmet Abdu'l-Mevcûd-Zekeriya Abdu'l-Mecîd), Beyrut 1993, I, 458; İbn Atıyye, *en-Nüket ve'l-uyûn*, II, 235; Kurtubî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, VI, 297-298; Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, III, 349.

28 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, III, 349; Cemâleddîn Kâsımî, *Tefsir İlminin Temel Meseleleri*, (çev. Sezai Özel), İstanbul 1990, s. 23.

29 Âyetler için bkz. Bakara 2/219, 242, 266; Nisâ 4/82; Yunus 10/24; Mü'minun 23/68; Nur 24/61; Sad 38/29; Muhammed 47/24; Haşr 59/21.

30 Mehmet Soysaldı, "Günümüzde Kur'an'ın Anlaşılması", *İslami Araştırmalar Dergisi*, C. 14, Sayı: 1, 2001, s. 17.

31 Hz. Ömer'in ve sahâbenin ileri gelenlerinin katıldığı ve Fedâilü'l-Kur'an'la ilgili yapılan bir ilmi toplantı için bkz. Sa'lebî, *Tefsir*, II, 229.

32 es-Sebe 34/13.

demıştır.³³ Görüldüğü üzere Kur'ân kültürüne sahip olunan bir toplumda her an hayata Kur'ân'dan yeni şeyler katmak mümkün olmaktadır. Burada Hz. Ömer'in son sözleri de aslında dikkate şayandır. Çünkü bu sözler O'nun toplumdaki bireylerin Kur'ân bilgisine ve Kur'ân'ı hayata katmalarını takdirle karşıladığının bir göstergesidir.

Bu konuyla ilgili başka bir örnek de şöyledir: Hz. Ömer bir gün bir şahsın "İslam'da birinci dereceyi kazanan Muhacirler ve Ensar ile onlara güzelce tabi olanlar yok mu? Allah onlardan razı, onlar da Allahtan razı oldular. Allah onlara içinden ırmaklar akan Cennetler hazırladı. Onlar oralara devamlı kalmak üzere gireceklerdir. İşte en büyük mutluluk, en büyük başarı!"³⁴ âyetini okuduğunu duymuştur. Bu okuyuş kendi bildiği kıraatten farklıdır. Hz. Ömer şahsa bu okuyuşu kimin öğrettiğini sormuş ve bu kişinin 'Ubeyy b. Ka'b olduğunu öğrenmiştir. Şahsı 'Ubeyy'e götürmüş ve ona bu okuyuşu kendisinin öğretip öğretmediğini sormuştur. 'Ubeyy şahsı doğrulamış ve ardından bu okuyuşunun Kur'ân'dan başka âyetlerde delili olduğunu ifade ederek, Cuma Sûresi 3. âyeti, Haşr Sûresi 10. âyeti ve Enfâl Sûresi 75. âyeti okumuştur.³⁵ Başka bir rivâyette de Hz. Ömer'in okuyuşunu Zeyd b. Sâbit'in düzelttiği, Hz. Ömer'in okuyuşunu tekrarlayınca da Zeyd'in: "Müminlerin Emiri daha iyi bilir." dediği ve Hz. Ömer'in 'Ubeyy'i çağırttığı ve O'na sorduğu, Zeyd'in okuyuşunun 'Ubeyy tarafından da tasdiğiyle Hz. Ömer'in: "Öyleyse 'Ubeyy'e tabii oluruz." dediği bildirilmiştir.³⁶ Hz. Ömer, 'Ubeyy'le görüşmesinin ardından: "Ben bizim (Muhacirlerin) bizden sonra kimsenin erişemeyeceği bir mertebeye yükseltildiğimizi sanıyordum." demıştır.³⁷ Bu rivâyette görüldüğü üzere sahâbîler âyetlerin kıraatleri üzerinde zaman zaman ilmî münazarada bulunmuşlardır. Söz konusu münazara ortamının kendiliğinden oluşması toplumun Kur'ân kültürüne sahip olmasıyla ilgilidir. Kur'ân üzerinde düşünen, tefekkür eden, her an yeni bir şeyler öğrenme iştihakı içinde olan bir topluluk içerisinde yaşam sürdürmek, Hz. Ömer'in Kur'ân bilgisine ilaveler yapabilmesine olanak sağlamıştır. Zira yukarıdaki örnek bağlamında, 'Ubeyy, Hz. Ömer'in kıraatini düzeltmekle kalmamış, istişhad ettiği âyetlerle muhatabının bu âyetleri bir daha gözden geçirmesine de olanak sağlamıştır. Yine düzeltilen kıraatin anlam bakımından önemli

33 İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-veciz*, IV, 410; Kurtubî, *Ahkâmu'l-Kurân*, XIV, 277.

34 et-Tevbe 9/100.

35 Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XI, 641; Sa'lebî, *Tefsir*, V, 83; Kurtubî, *Ahkâmu'l-Kurân*, VIII, 238; Ahmed b. Yûsuf Semîn Halebî (h. 756), *ed-Dürrü'l-mes'ûn fi 'ulumi'l-kitâbi'l-meknûn*, thk. Ahmed Muhammed Harrat, Dımaşk ts., VI, 110-111. Hz. Ömer'in 'Ubeyy b. Ka'b'a bazı âyetlerin kıraati hususunda farklı okuduğu ve okuttuğu için çeşitli zamanlarda gittiği ve görüştüğü nakledilmiştir. Bu hususta bkz. Ali İsa, Abdüsselam b. Muhsin, *Dirasetu'n-nakdiyye fi'l-meroiyyati'l-varide fi şahsiyyeti Ömer İbni'l-Hattâb ve siyasetihi'l-idariyye*, Medine 2002/1423, s. 803-807.

36 Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XI, 642.

37 Sa'lebî, *Tefsir*, V, 83; Semîn Halebî, *ed-Dürrü'l-mes'ûn*, VI, 111.

fark ortaya koyması da Hz. Ömer'in en azından bu âyetten anladığı şeyi değiştirmesi bakımından kayda değerdir. Zira Hz. Ömer'in kıraatine göre âyetteki "İslam'da birinci dereceyi kazananlar..." ifadesindeki övgü ve tazim, Muhacirlere has olup Ensar bu tazimde onlara ortak olmamış olur. Böylece de Muhacirlere daha fazla paye ve övgü gerekmiş olur.³⁸ Ancak 'Ubeyy'in kıraatine göre ise Ensar ve onlara tabi olanlar da Muhacir'le bu üstün payeye ortak edilmiş olurlar.

B. Hz. Ömer'in Kur'ân-ı Kerim'i Öğrenme ve Anlamada İzlediği Metodlar

Bu başlık altında Hz. Ömer'in Kur'ân-ı Kerim'i öğrenme ve anlamada izlediği metodlar ve gösterdiği çabalar üzerinde durulacaktır.

1. Okuma

Kur'ân'ı anlamak için yapılması gereken ilk şey, O'nun içerisinde yer alan buyrukların neler olduğunun bilinmesidir. Bunun için de yapılacak ilk iş Kur'ân okunmasıdır. Nitekim "Yaratan Rabbinin adıyla oku!"³⁹ Kur'ân'ın nâzil olan ilk âyeti olup, okumanın ehemmiyetini ortaya koymaktadır. Yine Yüce Allah'ın âlim kullarının vasıflarını anlatırken Kur'ân'ı tilavet ettiklerini bildirmesi de⁴⁰ dikkate değerdir.

Hz. Ömer hakkında gelen rivâyetlere baktığımızda, O'nun Kur'ân'ı okumaya büyük önem verdiği görülmekte olup bu da Kur'ân'ı anlama çabasının bir göstergesi olması bakımından kayda değerdir. Mesela namazlarda kıraati uzun tutmak sûretiyle Kur'ân okumalarına önem verdiği görülmektedir. Bazı rivâyetlerde akşam, bazılarında ise yatsı namazını kıldırırken birinci rekâta Âl-i İmrân Sûresi'nin yüz âyetini, ikinci rekâta ise diğer yüz âyetini okuduğu kaydedilmiştir.⁴¹ Yine sabah namazını kıldırırken, Bakara Sûresi'nden veya Âl-i İmrân Sûresi'nden yüz âyet okuduğu⁴² ve buna diğer sûrelerden de ilave ettiği nakledilmiştir.⁴³ Namazlarda Yunus, Hûd, Kehf ve Yusuf Sûresi gibi sûreleri de okuduğu nakledilmiştir.⁴⁴

Hz. Ömer namazlarda kıraati uzun tutmaya yönelik tutumunu görevlendirdiği imamlardan da istemiştir. Mesela Terâvih namazını kıldırın imamlara süratli okuduklarında her rekâta otuz âyet, normal okuduklarında yirmi beş âyet, yavaş okuduklarında yirmi âyet okumalarını emrettiği bildirilmiştir-

38 Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, VI, 130.

39 el-Alak 96/1.

40 Bkz. el-Fatır 35/28-29.

41 Nehhâs, *Meâni'l-Kur'ân*, I, 340; Kurtubî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, IV, 2.

42 Abdurrezzâk, *Musannef*, "Kitâbu's-salât", II, 115; Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrâhim b. Ebî Şeybe (235/849), *el-Kitâbü'l-musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*, thk. Muhammed b. Abdullah el-Cem'a, Muhammed b. İbrâhim el-Leheydân, yy. 2004, "Kitâbu's-salât" 2, II, 273.

43 İbn Ebî Şeybe, "Kitâbu's-salât" 2, II, 273.

44 İbn Ebî Şeybe, "Kitâbu's-salât" 2, II, 270. Ayrıca bu konuda bkz. Zürcânî, *age.*, I, 352.

tir.⁴⁵ Yine Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye sabah⁴⁶ ve öğle namazlarında Mufassal sûrelerin uzunlarından,⁴⁷ ikindi⁴⁸ ve yatsı namazlarında mufassal sûrelerin orta uzunlukta olanlarından,⁴⁹ akşam namazında ise kısa olanlarından okumasını yazmıştır.⁵⁰ O'nun bu ve benzeri tavırlarında Allah'la iletişimin doruk noktasında olan ve her gün en az beş kere bu fırsatı yakalayan Müslüman'ın mümkün olduğunca Kur'ân kıraatini uzun tutarak bu anları iyi değerlendirmesi gerektiğine bir vurgu bulunmaktadır.

Hiz. Ömer'in namazlarda kısa sûreler okuduğu da nakledilmiştir.⁵¹ Ancak nakiller incelendiğinde Hiz. Ömer'in kısa sûre tercih ettiği zamanların bazı mazeretleri barındıran dar vakitler olduğu gözlenmektedir. Mesela sefer esnasında namaz kıldırırken⁵² ve yaralandıktan sonra kıldığı sabah namazında kısa sûreler okuduğu⁵³ rivâyet edilmiştir.

Hiz. Ömer'in her gün belli miktar Kur'ân okuduğu, eğer okuması gereken kısmı geceden okuma fırsatı bulamaz ise, öğle vaktine kadar bu kısmı okuduğu rivâyetleri bulunmaktadır. Bu tutumun sebebi ise, Hiz. Peygamber'in, bir gün, geceleyin Kur'ân okuyamayan Hiz. Ömer'e, "Ey Hattab oğlu, and olsun ki, Allah senin hakkında bir âyet indirdi." buyurması, ardından "Tefekkür ederek ders almak veya şükretmek isteyenler için gece ile gündüzü peş peşe getiren O'dur."⁵⁴ âyetini okuyarak, "Geceleyin kaçırдыңın nâfile ibadetleri gündüz, gündüz kaçırıp yapamadığın şeyleri de gece îfâ et." bu-

45 İbn Ebî Şeybe, "Kitâbu's-salât" 2, III, 392; Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali Beyhaki (458/1066), *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdulkadir Atâ, Mekke 1994-1414, II, 497.

46 Ebû Abdallah Muhammed b. Hasan b. Ferkad el-Haneî İmam Muhammed Şeybânî (189/805), *el-Câmiu's-sagîr ve Şerhuhü en-Nâfiu'l-kebir*, Beyrut 1406, I, 96; Beyhaki, *es-Sünenü'l-kübrâ*, I, 370; Ebû Muhammed Cemaleddin Abdullah b. Yûsuf b. Muhammed ez-Zeyla'î, (762/1360), *Nasbü'r-râye li-ehâdisi'l-hidâye*, thk. Muhammed Avvâme, yy. 1997/1418, II, 5.

47 İmam Muhammed, *el-Câmiu's-sagîr*, I, 96; Ahmed b. Muhammed b. İsmâil el-Haneî et-Tahavî (1231/1816), *Hâşiye 'alâ merâki'l-felâh Şerhi Nûri'l-izâh*, Mısır 1318, I, 176; Hiz. Ömer'in Ebû Musa'ya öğle namazı için mufassal sûrelerin orta uzunlukta olanlarından okumasını isteği nakli de mevcuttur. Bkz. Zeyla'î, *Nasbü'r-râye*, II, 5. Mufassal, Kur'ân'ın son bölümü olup Kâf Sûresi'nden başlayıp Nâs Sûresi'ne kadar olan kısım için kullanılmıştır. Uzun olanlar, Kâf Sûresi ile Bürüc Sûresi arasındakiler; orta olanlar Târik Sûresi ve Beyyine Sûresi arasındakiler; kısa olanlar ise Zilzal Sûresi ve Nâs Sûresi arasındaki sûrelerden ibarettir. Bkz. Suat Yıldırım, *Kur'ân-ı Kerim ve Kur'ân İlimlerine Giriş*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 1996, s. 56-57.

48 İmam Muhammed, *el-Câmiu's-sagîr*, I, 96.

49 İmam Muhammed, *el-Câmiu's-sagîr*, I, 96; İbn Ebî Şeybe, "Kitâbu's-salât", 2, II, 280.

50 İmam Muhammed, *el-Câmiu's-sagîr*, I, 96; İbn Ebî Şeybe, "Kitâbu's-salât", 2, II, 278; Zeyla'î, *Nasbü'r-râye*, II, 5.

51 İmam Muhammed, *el-Câmiu's-sagîr*, I, 95; Abdurrezzâk, *Musannef*, "Kitâbu's-salât", X, 109; İbn Ebî Şeybe, "Kitâbu's-salât" 2, II, 278.

52 İmam Muhammed, *el-Câmiu's-sagîr*, I, 95; Abdurrezzâk, *Musannef*, "Kitâbu's-salât", II, 119.

53 Yâkub b. İbrâhim b. Habib el-Ensârî el-Kûfî Ebû Yûsuf (182/798), *Kitâbu'l-âsâr*, Beyrut ts., s. 46; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, III, 349.

54 el-Furkan 25/62.

yurmuş⁵⁵ olmasıdır. Bu hâdiseden sonra Hz. Ömer başka insanlara da “Her kim gece virdini (cüzünü) okuyamaz ve onu sabah namazı ve öğle namazı arasında okursa sanki gece okumuş gibi olur.” diye telkinde bulunmuştur.⁵⁶ Bu nakilden anlaşıldığı üzere Hz. Ömer, günlük Kur'an okumalarına düzenli bir şekilde devam ettiği gibi diğer insanları da buna teşvik etmiştir.

Kur'an'ın okunuşu Allah ile insanın iletişim alanını temsil etmektedir.⁵⁷ Kur'an'ın mânâsı tefekkür edildiğinde ve her âyetin mânâsı bilinerek okunduğunda iletişim gerçekleşmiş olmaktadır.⁵⁸ Hz. Ömer de “Kur'an-ı Kerim'in bir bölümünün anlayarak okunmasını, anlamadan harflerini ezberlemeye yeğlerim”⁵⁹ ve “Kim Kur'an'ı anlayarak okur ise, Allah katında bir şehit ecri alır”⁶⁰ ifadeleriyle Kur'an'ın anlaşılacak üzere okunması gerekliliği üzerinde durmuştur. Yine bu isteğini yazılı olarak valilerine bildirmiştir. Mesela, Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye yazdığı mektupta: “Sünnet'i anlayınız, Arapçayı öğreniniz, Kur'an'ı i'rab ediniz, çünkü O, Arapçadır” demiştir.⁶¹

Hz. Ömer Kur'an öğreniminin önemine binâen çeşitli vilâyetlere öğretmenler göndermiştir.⁶² Bunlardan biri de Ebû Mûsâ el-Eş'arî'dir. O, Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi Basra'ya göndermiş, oradaki Kur'an çalışmaları sonucunda Kur'an'ı okuma oranında artış olmuş, Ebû Mûsâ, Hz. Ömer'e bunu bildirince onlara maaş bağlamasını emretmiş, ertesi sene Ebû Mûsâ, insanların Kur'an'ı süratli ve çokça okuduklarını, bu şekilde okuyanların oranında çok artış olduğunu yazmış, bunun üzerine Hz. Ömer: “Onları kendi hallerine bırak, insanların Kur'an'ı bu şekilde okumayla meşgul olup anlamayı (hükümlerini öğrenmeyi) ihmal etmelerinden endişe ediyorum” diye mektup

55 Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, IV, 154; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, VIII, 480. Hadis metni için bkz. Ebû Abdullah el-Asbahi el-Himyârî Malik b. Enes (179/795), *el-Muvatta*, İstanbul 1992/1413, “Kur'an”, 3; Müslim, “Salâtü'l-musafirîn ve kasriha”, 142; Süleymân b. Eş'as b. İshak el-Ezdî Ebû Dâvud es-Sicistânî (275/889), *Sünenü Ebî Dâvud*, İstanbul 1992/1413, “Tatavvu'”, 19; Ebû Ya'la el-Mevsilî, *Müsned*, I, 202; Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr b. Yezid et-Taberî (310/923), *Tezhibu'l-âsâr: Müsnedü Ömer İbni'l-Hattâb II*, (thk. Mahmûd Muhamed Şakir), Kahire: Matbaatu'l-Medenî, 1375, s. 761; Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemî (311/924), *Sahihu İbn Huzeyme*, (thk. Muhammed Mustafa A'zami), Beyrut 1970/1390, II, 195; Yâkub b. İshâk b. İbrâhim Ebû Avâne el-İsferayini (316/928), *Müsnedü Ebî Avâne*, Beyrut ts., II, 14; Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyub el-Lahmî et-Taberanî (360/971), *el-Mu'cemü's-sağîr*, (thk. Muhammed Şekur Mahmud el-Hac Umeyr), Beyrut 1985/1405, II, 164; Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî Cessâs (370/981), *Ahkâmu'l-Kur'an*, (thk. Abdusselam Muhammed Ali Şahin), Beyrut 1994/1415, III, 447.

56 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 321-322.

57 Ebû Zeyd, “Kur'an Hermeneutiğine Doğru: Hümanist Yorum Anlayışı”, çev. İsmâil Albayrak, *İslâmiyât*, VII, Sayı: 1, Ankara 2004, s. 57.

58 Zerkeşi, *el-Burhân*, I, 450.

59 Kurtubî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, I, 23.

60 Ebû'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ b. Cabir Belâzürî (279/892), *Ensâbü'l-eş'râf*, (thk. Riyad Ziriklî, Süheyl Zekkâr), Beyrut 1996/1417, X, 348; Kurtubî, *age.*, I, 23; Suyûtî, *İtkân*, IV, 172.

61 İbn Ebî Şeybe, “Fedâil” I, X, 205.

62 Ahmet b. Hanbel, *Müsned*, I, 204, 309; Belâzürî, *Ensâbü'l-eş'râf*, X, 412-413.

yazmıştır.⁶³ Askerlerine de Kur'ân okumalarını ve okurken de O'nu anlamak için çaba sarf etmelerini tavsiye etmiştir.⁶⁴

Hz. Ömer'in tavsiyeleri Kur'ân'ın okunmasına yöneliktir. Fakat o bu isteğinde, Kur'ân okunurken sadece Allah'ın rızasının ön planda tutulmasına ve insanlardan bir menfaat elde etme arzusuyla okunmamasına vurgu yapmıştır.⁶⁵ Ayrıca okunan Kur'ân'ın amele dönüşmesinin gerekliliğini de vurgulamıştır.⁶⁶

Hz. Ömer âyetleri gönlünün derinliklerinde hissederek okumuştur. Rivâyetlerde sabah namazını kıldırırken Ahzab Sûresi'ndeki "*Ey peygamber hanımları...*"⁶⁷ buyruğuna geldiğinde sesini yükselttiği, O'na niçin böyle yaptığı sorulduğunda: "Onlara kendilerine verilmiş olan ahdi hatırlatıyorum" diye cevap verdiği görülmektedir.⁶⁸ Bu nakil O'nun Kur'ân'ı okurken anlamaya, düşünmeye ve hissetmeye önem verdiğini göstermektedir. Yine bu bağlamda bir gün Mekke'de namaz kıldırırken Tîn Sûresi'ni okuduğu ve "*Bu Emin Beldeye yemin olsun ki.*"⁶⁹ âyetine geldiğinde sesini yükselterek⁷⁰ Bey'ti ta'zîm etmek istediği⁷¹ rivâyet edilmiştir.

Hz. Ömer'in Kur'ân okurken duygularının zirveye çıktığını gösteren rivâyetler bulunmaktadır. Mesela, bir gün namazda Yusuf Sûresi'ni okuduğu ve "Ben, dedi: "Sıkıntımı, keder ve hüznümü sadece Allah'a arz ediyorum. Hem sizin bilemediğiniz birçok şeyi Allah tarafından vahy yolu ile biliyorum."⁷² âyetine gelince ağlamaya başladığı nakledilmiştir.⁷³

2. Ezberleme

Kur'ân'ı anlama faaliyetlerinden birisi de O'nu ezberlemek olsa gerektir. Çünkü Kur'ân'ı anlama, O'nun, özellikle namazlarda ezberden okunmasıyla

63 Ebu'l-velîd İbn Rüşd el-Kurtubî (520/1126), *el-Beyân ve't-tahsîl ve's-şerh ve't-tevcîh ve't-ta'lîl fî mesâilî'l-müstahrac*, thk. Muhammed Hacı, Beyrut 1988/1408, XVIII, 331-332.

64 Alaüddin Ali b. Abdülmelik b. Kâdi Hân Müttakî el-Hindî (975/1567), *Kenzu'l-ummâl fî süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl*, Beyrut 1985, II, 285; Muhammed Gazalî, *Fakihlere ve Muhaddislerle Göre Sünnet*, çev. Ali Özek, İstanbul 1992, s. 56; Ömer Rıza Doğrul, *Kur'an Nedir?*, Ankara 1967, s. 62.

65 Hz. Ömer'in bu yönünü gösteren rivâyetler için bkz. İbn Ebî Şeybe, "Fedâil" 15, X, 221; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 287.

66 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 287.

67 Bkz. el-Ahzâb, 33/30-31.

68 Kurtubî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, XIV, 175.

69 et-Tîn 95/3.

70 Kurtubî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, XX, 112-113; Suyûtî, *İtkân*, I, 317.

71 Kurtubî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, XX, 112-113.

72 Yusuf 12/86.

73 Abdurrezzâk, *Musannef*, "Kitâbu's-salât", II, 114; İbn Ebî Şeybe, "Kitâbu's-salât" 2, II, 273; Buhârî, "Ezan", 70; Abdurrahman Şerkâvî, *el-Faruk Ömer İbnu'l-Hattâb*, Kahire 1987, s. 61; Âyet belirtilmeksizin Yusuf Sûresi'nde ağladığını ifade eden nakil için bkz. Abdurrezzâk, *Musannef*, "Kitâbu's-salât", II, 111; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, II, 251.

devam etmektedir. Bunun yanı sıra ezbere bilinen Kur'an metni, kişinin çeşitli mekân ve zamanlarda zihinsel anlama faaliyetini sürekli işletebilmesine olanak sağlamaktadır. Çünkü hayat bir süreçtir ve çeşitli hâdiselere gebe dir. Karşılaşılan hâdiselere Kur'an merkezli bakabilmek de Kur'an'ı bilmekle mümkündür. Bu bakımdan, bilmeyi sağlayabilecek en önemli unsurlardan biri Kur'an âyetlerinin ezbere bilinmesidir. Hz. Peygamber de: "Sizin en hayırlınız Kur'an'ı öğrenen ve öğretenidir."⁷⁴ buyurarak Kur'an öğrenimine ve bu anlamda âyetleri ezberlemeye özen gösterilmesinin gerekliliğini vurgulamıştır. Bu sebeplerle olsa gerek, Hz. Ömer Kur'an metninin ezberlenmesine büyük önem vermiştir. Nitekim O'nun Kur'an'ın tamamını ezberlediğine yönelik rivâyetler mevcuttur.⁷⁵ Bununla birlikte tamamını ezberleyemeden şehit edildiğini bildiren rivâyetler de bulunmaktadır.⁷⁶ Suyûtî, Hz. Ömer'in Kur'an'ın tamamını ezberleyemeden şehit edildiği⁷⁷ tespitinde bulunur. Böyle olsa bile, Hz. Ömer'in, Kur'an'ın tamamını ezberlemeye yönelik gayretinin olduğu açıktır. Yine imam olarak tayin ettiği şahıslarda Kur'an ezberinin çok olması şartını aramış⁷⁸ olması da O'nun Kur'an'ın ezberlenmesine yönelik gösterdiği çabaya işaret etmesi bakımından önemlidir.

Hz. Ömer Kur'an'ın ezberlenmesini teşvik etmekle birlikte anlamın ihmal edilmemesini de önemsemiştir.⁷⁹ Zira O Kur'an'ı ezberlemeyi, her daim anlamını tefekküre imkân verdiği için gerekli görmüştür. O'nun "Kur'an-ı Kerim'in bir kısmının anlayarak okunmasını, anlamadan harflerini ezberlemeye yeğlerim."⁸⁰ sözü buna karînedir. Bunun yanı sıra, Hz. Ömer'in ganimetleri dağıtırken Kur'an'ı ezberleme ölçüsüne göre dağıtım yapması da⁸¹ onun Kur'an'ın ezberlenmesine yönelik teşviklerine bir örnektir.

3. Sorma

Sorma eylemi bir yöntem olarak öğrenme yollarından birini teşkil etmektedir.⁸² Sorunun yöneltildiği kişi sorulan şey hakkında bilgi sahibi olduğu düşüncesiyle soruya muhatap olur. Soran kişi de sorduğu soruya alacağı cevapla zihninde var olan probleme bir çözüm arama niyetinde olmalıdır. Ak-

74 Buhârî, "Fedâilü'l-Kur'an", 21.

75 İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, III, 281; Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân*, I, 242; Ömer Rıza Doğrul, *Tanrı Buyruğu*, İstanbul 1947, I, 20.

76 İbn Ebî Şeybe, "Fedâil" 37, X, 251; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, III, 294; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, X, 349.

77 Suyûtî, *İtkân*, I, 202.

78 Hz. Ömer'in bu tavrında Hz. Peygamber'i örnek aldığını düşünüyoruz. Çünkü Hz. Peygamber'in de ezberi fazla olana öncelik verdiği nakledilmiştir. Bkz. Nûmânî Şiblî, *Peygamberimizin Risaleti ve Şahsiyeti*, çev. Ahmet Karataş, İstanbul 2003, s. 109-110.

79 Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, X, 348; Kurtubî, *Ahkâmü'l-Kur'an*, I, 23.

80 Kurtubî, *Ahkâmü'l-Kur'an*, I, 23.

81 Theodor Nöldeke, *Kur'an Tarihi*, çev. Muammer Sencer, İstanbul 1970, s. 11.

82 Mustafa Öcal, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar*, Ankara 1999, s. 209.

si takdirde sorulan soru ve alınacak cevap, sorma eyleminin hedeflediği sonucu vermeyecektir. Bunu bir örnekle izah edebiliriz: Hz. Peygamber bir gün ashâba hitâben haccın onlara farz kılındığını buyurur. Orada bulunan bir şahıs “Her sene mi?” diye sorar. Hz. Peygamber bu sorudan hoşnut olmaz fakat şahıs bu sorusunu üç kere tekrarlar, üçünde de Hz. Peygamber ona cevap vermez ve ardından elindeki değnekle adamı dürter ve: “Yazıklar olsun şâyet evet deseydim size bu farz olurdu. Bir hususta ben sizi terk edersem siz de beni terk edin. Emrettiğimi yapın, yasakladığımdan da uzak durun. Bana dünya (üzerindeki perde) kaldırıldı. Ben ümmetimin kıyamet kopuncaya kadar başına gelecek olayları görürüm. Bana Arapların nesepleri (hakkındaki perde) de kaldırıldı ve ben şahıs şahıs herkesin nesebini bilirim.” buyurur. Hz. Peygamber’in bu uyarısına rağmen bazı kişiler söz alıp Cennetlik olup olmadıklarını⁸³ ve diğer bazıları ise babalarının kim olduğunu sorarlar. Rasûlullah (s.a.) bunları hoşnut olmayarak cevaplar. Durumun vahametini gören Hz. Ömer söz alır⁸⁴ ve: “Rabb olarak Allah’tan, din olarak İslâm’dan, Peygamber olarak da Muhammed’den razıyız. Fitnelerden Allah’a sığınırız.” der. Hz. Ömer’in bu sözlerinin ardından Hz. Peygamber de (s.a.): “Hayır ve şer, her ikisinin de bugünkü kadar bol indiğini hiç mi hiç görmedim. Bana Cennet ve Cehennem gözle görülecek hale getirildi ve onları şu duvarın önünde gördüm.” buyurur.⁸⁵ Yaşanan hâdisenin ardından “*Ey iman edenler! Açıklandığı takdirde hoşunuza gitmeyecek şeyleri sormayın. Eğer Kur’ân’ın inmesi esnasında onları sorarsanız, size açıklanır. Halbuki Allah onları bağışlamış, sizi onlardan muaf tutmuştur. Çünkü Allah Gafurdur, Halimdir. Sizden önce bir topluluk o kabil şeyleri sormuş, sonra da onlar sebebiyle kâfir olmuşlardı.*”⁸⁶ âyet-i kerîmeleri nâzil olur.⁸⁷ Bu örnekte görüldüğü üzere şahıslar, önce sorumluluklarını artıracak tipte soru, sonra da risâlet göreviyle alakalı olmayan soruları Hz. Peygamber’e sormakla hata yapmışlardır. Ayrıca sorulan soruların pratikte bir faydası da bulunmamaktadır. Dolayısıyla sorulan kişi kadar soran kişinin de sorma eyleminde, eylemin sonunda varılacak hedefi planlayabilmesi gerekmektedir.

Hz. Ömer de çeşitli ortamlarda ve çeşitli vesilelerle Hz. Peygamber’e, sahâbeye ve Ehl-i Kitap âlimlerine ve âyetlerin tefsirine yardımcı olabileceklerini düşündüğü kimselere âyetleri anlayabilmek adına sorular sormuştur.

83 Mukâtil b. Süleymân, *Tefsiru Mukâtil b. Süleymân*, I, 324.

84 Müslim, Fedâil, 136-137; Mukâtil b. Süleymân, *Tefsiru Mukâtil b. Süleymân*, I, 324; Ebü'l-Abbas Muhibüddin Ahmed Muhibüddin et-Taberî (694/1295), *Kitâbü'r-riyâzi'n-nâzire fi menâkibi'l-aşere*, tsh. Muhammed Bedreddin en-Nu'asânî el Halebî, 1. Baskı, II, 9.

85 Müslim, Fedâil, 134-138; Ebü Ya'la el-Mevsilî, *Müsned*, VI, 360, 361; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, IX, 17; Ebü Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî (354/965), *Sahihu İbn Hibban*, thk. Şuayb Arnaut, Beyrut 1414/1993, I, 309.

86 Mâide, 5/101-102.

87 Ebü'l-Hasan Mukâtil b. Süleymân b. Beşir (150/767), *Tefsiru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Ahmet Ferit, Beyrut 2003, I, 324; Tirmizi, “Tefsir”, 6.

O'nun bu tavrı Kur'ân'ı öğrenme çabasını ve metotlarından birini göstermektedir.

Hz. Ömer'de sıkça rastladığımız bu hususu şu başlıklar altında ele alabiliriz:

3.1. Hz. Peygamber'e Sorması

Hz. Ömer'in çeşitli vesilelerle Hz. Peygamber'e bazı âyetlerin tefsirine yönelik sorular sorduğunu görmekteyiz. O, bu sorularla âyetlerin tefsirlerini Hz. Peygamber'den öğrenme imkanı elde etmiştir. Ayrıca, böylelikle, ister istemez kendinden sonraki nesillere Hz. Peygamber'in bazı âyetler hakkındaki tefsirini ulaştırmıştır. Bunların bir kısmı şunlardır:

a. "Altını ve gümüşü biriktirip de onları Allah yolunda harcamayanlar..."⁸⁸ âyeti hakkında Hz. Peygamber üç defa: "Altın helak olsun, gümüş helak olsun." buyurmuştur.⁸⁹ Bu ashâba ağır gelmiş ve kendi aralarında "Hangi malı edinelim?" diye tartışmışlardır. Hz. Ömer: "Ben, bunu sizin için öğreneceğim." demiş ve akabinde Rasûlullah'a (s.a.) giderek: "Ey Allah'ın elçisi, muhakkak senin ashâbına bu ağır geldi de 'Hangi malı edinelim?' diye merak etmektedirler." demiştir. Bunun üzerine Rasûlullah (s.a.) şöyle buyurmuştur: "Zikreden bir dil, şükreden bir kalp ve dini üzere sizden birine yardım eden bir eş."⁹⁰ Bir diğer rivâyette ise, Hz. Ömer'in bu sorusuna Rasûlullah'ın (s.a.) şu cevabı verdiği ifade edilmiştir: "Şüphesiz Allah, zekâtı ancak mallarınızın geri kalan bölümleri temizlensin diye farz kılmıştır. Mirası da mallarınız sizden sonrakilere kalsın diye farz kılmıştır. Sana kişinin alıkoyacağı en hayırlı şeyin ne olduğunu haber vereyim mi? O, salih bir kadındır. Ona baktığı vakit onu sürura gark eder. Ona emrederse kendisine itaat eder. Yanında bulunmazsa onun namusunu korur."⁹¹

b. "O gün gelince, Allah'ın izni olmaksızın hiç kimse konuşamaz. Artık onlardan kimi bedbaht, kimi mutludur."⁹² âyeti nâzil olunca Hz. Ömer, Rasûlullah'a (s.a.): "O halde ey Allah'ın Resûlü! Ne diye amel ediyoruz? Yapıp bitirilmiş bir şeye rağmen mi? Yoksa henüz yapıp bitirilmemiş bir husus mu var?" şeklinde sormuş, Hz. Peygamber: "Bilakis, yapıp bitirilmiş ve kâlemlerin yazıp bitirdiği (kurduğu) bir şeye rağmen ey Ömer! Ancak herkes ne için yaratılmışsa, o ona kolaylaştırılır (herkes yaratıldığı şeye müyesser ve

88 Bkz. et-Tevbe 9/34.

89 İbn Kesîr, *Tefsir*, II, 364.

90 Sevrî, *Tefsiru Süfyan es-Sevrî*, s. 125; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XI, 429, 430; Kurtubî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, VIII, 126-127.

91 Kurtubî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, VIII, 126-127.

92 Hüd 11/105.

muvaffak kılınır).⁹³ Saadet ehlinde olanlar saadet ehlinin amelini işler. Şekavet ehlinde olanlar da şekavet ehlinin amelini işler."⁹⁴ buyurmuşlardır.

c. "Ey inananlar! Kendinizi ve ailenizi, yakıtı insanlar ve taşlar olan ateşten koruyun. Onun başında, acımasız, güçlü, Allah'ın kendilerine buyurduğuna karşı gelmeyen ve emredildiklerini yapan melekler vardır."⁹⁵ âyeti nâzil olunca, Hz. Ömer: "Ey Allah'ın Resûlü! Haydi kendimizi koruduk diyelim. Peki aile halkımıza ne yapabiliriz?" diye sormuş ve Hz. Peygamber de şöyle buyurmuştur: "Allah'ın size yasakladığı şeylerden onları alıkoyarsınız, Allah'ın emrettiklerini onlara da emredersiniz."⁹⁶

Hz. Ömer âyetlerin yanı sıra güncel hayatta nassa aykırı gördüğü hususları Hz. Peygamber'e sormuştur. Mesela Abdullah b. Ömer, hayızlı iken hanımını boşamış, Hz. Ömer de durumu Hz. Peygamber'e bildirmiştir. Rasûlullah (s.a.) bu durumdan hoşnut olmayarak: "Geri dönsün, temizleninceye kadar onu nikâhı altında tutsun. Sonra âdet görüp temizlensin. O zaman onu boşamak istiyorsa kendisiyle birleşmeden önce temiz olarak boşasın. İşte Allah'ın emrettiği şekildeki iddet budur." demiştir.⁹⁷ Bu sözünden sonra Rasûlullah (s.a.): "Ey peygamber, kadınları boşamak (mak iste)diğiniz zaman onları iddetleri içinde (âdetten temiz oldukları sırada) boşayın ve iddeti sayın (üç defa âdet görüp temizlenmelerini hesabedin)..."⁹⁸ âyetini okumuştur.⁹⁹

Ayrıca Hz. Ömer anlamlandıramadığı hususları Hz. Peygamber'e sormuş ve bunları öğrenmek istemiştir. Mesela Hudeybiye'den dönüş yolculuğu esnasında Hz. Ömer, Rasûlullah'a (s.a.) gelerek: "Ey Allah'ın Resûlü! Biz hak üzere değil miyiz? Onlar da batıl üzere değil midirler?" diye Mekkelilerle yapılan anlaşmayı doğru bulmadığını ifade etmiştir. Hz. Peygamber: "Evet, öyledir." buyurmuş; bunun üzerine Hz. Ömer: "Bizden ölenler Cennet'te, onlardan ölenler Cehennem'de değil midir?" diye sormuştur. Hz. Peygamber: "Evet!" buyurmuş, bunun üzerine Hz. Ömer: "Peki, Allah bizimle onlar arasında hükmünü vermeden niçin dinimiz hususunda bu ağır şartları kabul ediyor ve böylelikle geri dönüyoruz?" demiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber: "Ey Hattab'ın oğlu! Ben Allah'ın Resûlüyüm. Allah ebediyen beni sahipsiz bırakmaz." buyurmuştur. Bu konuşmanın ardından Hz.

93 Süleymân b. Dâvud Ebû Dâvud el-Fârisî el-Basrî et-Tayâlisî, *Müsnedü Ebî Dâvud et-Tayâlisî*, Beyrut: Dâru'l-Marife, ts., s. 4; Tirmizi, "Tefsir", 12; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, VI, 399.

94 et-Tayâlisî, *Müsned*, s. 4; İbn Kesîr, *Tefsir*, IV, 554.

95 et-Tahrîm 66/6.

96 Kurtubî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, XVIII, 195-196; Elmalı Hamdi Yazır, (1361/1942), *Hak Dini Kur'ân Dili*, yy. 1979, VII, 5122-5123.

97 Ebu Abdullah Muhammed b. İdris b. Abbas eş-Şafîi, (204/820), *er-Risâle*, thk. Ahmet Şakir, Mısır 1940/1358, II, 36; Müslim, "Talak", 1-14; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XXIII, 28.

98 Bkz. et-Talak 65/1.

99 Müslim, "Talak", 14; Suyûtî, *İtkân*, IV, 250.

Ömer, Hz. Ebû Bekir'e gitmiş ve olanları anlatmış fakat O'ndan da benzer cevaplar almıştır. Bu olayın ardından Rasûlullah'a (s.a.) Fetih Sûresi indirilmiştir. Hz. Peygamber, Hz. Ömer'i çağırtmış ve O'na inen âyetleri okumuştur. Hz. Ömer: "Ey Allah'ın Resûlü! Bu bir fetih midir?" diye sormuş, Hz. Peygamber de: "Evet!" diye buyurunca, Hz. Ömer'in gönlü sükûn bulmuştur.¹⁰⁰ Hz. Ömer'in bu yönünü ortaya koyan diğer bir hâdise ise şöyle gelişmiştir. Hz. Peygamber bir gün annesinin kabrini ziyaret etmiş ve mezarı başında ağlamıştır. Bunun üzerine Hz. Ömer, Hz. Peygamber'e: "Sen, bizi kabirleri ziyaret etmekten ve ağlamaktan nehiy ettin. Ama sonra da kendin kabirleri ziyaret etmeğe başladın!" diyerek merakını gidermek istemiştir. Hz. Peygamber: "Bu hususta bana müsaade edildi. Ben, annemin içine düştüğü azabı görüp ve Allah'tan anneme gelecek olan azap hususunda da elimden hiçbir şey gelmeyince, ona merhametinden dolayı ağladım." buyurmuştur.¹⁰¹

Hz. Ömer'in bazı hususların hikmetini öğrenmeye yönelik Rasûlullah'a (s.a.) yönelttiği sorular da bulunmaktadır. Mesela Hz. Ömer "Sefer esnasında kâfirlerin size bir fenalık yapmasından endişe ederseniz namazı kısaltmanızda size bir günah yoktur. Gerçekten kâfirler sizin besbelli olan düşmanlarınızdır."¹⁰² âyeti gereği namazın sadece savaş durumunda kısaltılacağını düşünmüş ve savaş dışında namazın kısaltılmasının illetini anlayamamıştır. Bu durumu Hz. Peygamber'e (s.a.) arz etmiş; Hz. Peygamber "Savaş hali dışında namazın kısaltılması Allah'ın size bir sadakasıdır. Rabbinizin vermiş olduğu bu sadakayı kabul ediniz." buyurarak Hz. Ömer'in merakını gidermiştir.¹⁰³ Bir diğer örnek ise şöyledir: Rasûlullah (s.a.) genelde her namaz için abdest almıştır. Ancak fetih gününde böyle yapmamış ve o gün bütün namazları tek bir abdestle kılmıştır. Hz. Ömer de, bu hususta kendisine "Niçin böyle yaptın?" dediğinde Rasûlullah (s.a.): "Yâ Ömer, bunu bilerek yaptım." buyurmuştur.¹⁰⁴

100 Ebû Muhammed Cemaleddin Abdülmelik b.Hişâm (213/828), *es-Sîretü'n-nebeviyye*, Şirketü Mektebeti ve Matbaatü Mustafa 1955, II, 317; Müslim, Cihâd, 94; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XXI, 242-243.

101 Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, VI, 157. Râzî bu rivâyete Tevbe Sûresi 113-114. âyetlerin tefsirinde yer vermektedir. Nitekim Hz. Peygamber'in annesinin kabri başında duasının ardından kendisine Tevbe Sûresi 113. âyetin indirildiği nakledilmiştir. Bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 366; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, II, 409; Ebi'l-Hasan İbrâhim b. Ömer Bikâi (885/1480), *Nazmü'd-dürer fi tenâsübi'l-âyâtî ve's-süveri*, (thk. Abdurrezâk Gâlib el-Mehdî), Beyrut 1995/1415, III, 393-394. Ancak bu âyetin başka sebeplerle indiği üzerine de nakiller mevcuttur. Bkz. Mâverdî ve Bikâi a.y.

102 en-Nisâ 4/101.

103 Müslim, "Salâtü'l-musâfirîn", 4; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, VII, 405; Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah b. Muhammed Me'âfirî İbnü'l-Arabî (543/114) *el-Mahsûl fi Usûli'l-fikh*, thk. Hüseyin Ali el-Yedri, Said Fevdî, Amman 1999/1420, s. 105; Ebû'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî (710/1310), *Tefsîrü'n-nesefî*, İstanbul 1984, I, 247.

104 Müslim, "Tahâret", 86; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, VIII, 160; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, IV, 298.

3.2. Sahâbeye Sorması

Hz. Ömer'in Kur'an'ı anlama çabası her dâim devam etmiş, bu bağlamda Rasûlullah'ın (s.a.) vefatından sonra sahâbeye Kur'an'la ilgili sorular sorarak onların fikirlerini almıştır. Bu fikrî alış-verişler bazen direkt âyetin tefsirini müzakereye yönelik olmuş, bazen de dolaylı yoldan olmuştur. Hz. Ömer'in bu tür soruları şunlardır:

i. Hz. Ömer hilafeti döneminde, 'Ubeyy b. Ka'b'a,¹⁰⁵ "İnanan erkek ve kadınları, yapmadıkları bir şeyden ötürü incitenler, şüphesiz iftira etmiş ve apaçık bir günah yüklenmiş olurlar."¹⁰⁶ âyetini okuduğunu ve çok etkilediğini, kendisinin de böyle kişileri cezalandırdığını söylemiş ve bu konuda 'Ubeyy'in görüşünü öğrenmek istemiştir. 'Ubeyy b. Ka'b, O'nun bu davranışının yanlış düzeltme ve öğretim amacı taşıdığını, dolayısıyla onların kapsamına girmediğini ifade etmiştir.¹⁰⁷ Hz. Ömer devlet başkanı olduğu için ve yine o günkü devlet teşkilatı günümüzdeki gibi tam teşekkül etmediği için birçok alanda devlet organlarının en üstü olarak birçok işle kendisi ilgilenmek durumunda kalmıştır. Tabii hal böyleyken bazı hususlarda devlet otoritesini kullanan mercii olarak sert çıkışları olmuştur. Hz. Ömer böyle bir ortamda bu âyetle karşılaşınca, âyeti pozisyonunun gereği olarak yeniden değerlendirmiş ve kendisinin bu âyet kapsamına girip girmediği hususunda tereddüde düşmüştür. Bu tereddüdünü Kur'an bilgisiyile tanınan 'Ubeyy'e danışarak gidermiştir.

ii. Hz. Ömer: "Sübhânallah ve lâ ilâhe illallahın ne demek olduğunu biliyoruz. Fakat Elhamdülillah ne demektir?" diye sahâbeye sormuş, Hz. Ali: "Elhamdülillah kelimesi Allah'ın kendi nefsi için seçtiği bir sözdür."¹⁰⁸ şeklinde cevap vermiştir.

iii. Hz. Ömer bir gün odasına girmiş, Mushaf'ı açmış ve Kur'an okumuştur: "İnanıp da imanlarına herhangi bir haksızlık bulaştırmayanlar var ya,

105 Hz. Ömer, 'Ubeyy b. Ka'b'ın Kur'an bilgisini önemsemiş ve onunla birçok müzakere bulunmuştur. O'nun bu özelliği sebebiyle de hilafeti döneminde O'ndan istifade etmiştir. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Durak Pasmaz, *Übey İbn Ka'b ve Tefsirdeki Yeri*, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1992, s. 20-28, 103-105; Abdulkadir Karakuş, *Übey b. Ka'b, İlmî Şahsiyeti Kıraati ve Tefsirdeki Metodu*, (Basılmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1999, s. 46-52.

106 el-Ahzâb 33/58.

107 Mukâtil b. Süleymân, *Tefsiru Mukâtil b. Süleymân*, III, 54; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, X, 3153; Mâverdi, *en-Nüket ve'l-uyûn*, IV, 423; Hz. Ömer'in, Hz. Ali'ye de buna benzer bir soru yönelttiği nakledilmektedir. Bkz. Ahmed et-Tâci, *Sîretü Ömer İbni'l-Hattâbi'l-halifeti'r-râşidîn*, Kahire 1984/1404, s. 152-153; Yusuf b. Hasan b. Abdi'l-Hâdi İbnu'l-Mibred, *Mahzu's-savâb fi fezâli Emîri'l-mü'minin Ömer İbni'l-Hattâb*, thk. Abdulaziz b. Muhammed b. Abdulmuhsin, Medine: Câmîatü'l-İslamiyye, Mektebet Edvau's-Selef, 2000/1420, II, 622.

108 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 81; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 24, 77.

işte güven onlarıdır ve onlar doğru yolu bulanlardır.”¹⁰⁹ âyetine gelince hemen ‘Ubeyy b. Ka’b’a gitmiş ve bu âyeti okumuştur. Ardından: “Sen de görüyorsun ki, ben şunu şunu yaparım.” ‘Ubeyy: “Ey Müminlerin Emiri bu anladığın gibi değildir.” demiş ve ardından Lokman Sûresi’nde ki “Lokman oğluna nasihat ederken: “Evladım! dedi, sakın Allah’a eş, ortak uydurma. Çünkü şirk pek büyük bir zulümdür.”¹¹⁰ âyetini okumuştur.¹¹¹

iv. Hz. Ömer, Mecûsiler hakkında nasıl hareket etmesi gerektiğini sahâbeye sormuş ve Abdurrahman b. Avf, Rasûlullah’ın (s.a.): “Onlara, Ehl-i Kitap’a davrandığınız gibi davranın.” buyurduğunu ifade etmiştir.¹¹²

v. Hz. Ömer, ‘Ubeyy b. Ka’b’a takvanın mahiyetini sormuştur. ‘Ubeyy, O’na: “Dikenli bir yolda hiç yürüdün mü?” diye sormuş, Hz. Ömer: “Evet” cevabını verince, ‘Ubeyy: “Peki böyle bir yolda yürürken ne yaptın?” diye sormuştur. Hz. Ömer: “Elbiselerimi topladım ve mümkün olduğu kadar ko-rundum.” deyince, ‘Ubeyy: “İşte takva budur. Yani diken batmasın diye çaba sarf etmemdir.” cevabını vermiştir.¹¹³

3.3. Müslüman Olan Ehl-i Kitap Âlimlerine Sorması

Hz. Ömer kimi zaman Müslüman olmuş Ehl-i Kitap âlimlerine bazı âyetler hakkında sorular sormuş ve onların bu konudaki görüşlerini öğrenmek istemiştir. O’nun bu tutumu Kur’an âyetlerini daha iyi anlama veya farklı bakış açılarını yakalayabilme çabası olarak değerlendirilmelidir. Zira Hz. Ömer’in hayatında Kur’an ve Kur’an’ın hayata dönük yüzü, muazzam bir yere sahipti. Bu bağlamda sahâbeyle istişare ettiği gibi, belki farklı yorum getirirler düşüncesiyle Müslüman olmuş Ehl-i Kitap âlimlerine de müracaat etmiş, onlarla görüş alış-verişinde bulunmuş, fakat her dediklerini de mûteber kabul etmemiş; onların yorumlarını Kur’an ve Sünnet’in ölçüğünden

109 el-En’âm 6/82.

110 Lokman 31/13.

111 Taberî, *Câmiu’l-beyân*, IX, 374-375; Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 345.

112 Muvatta, “Zekât”, 42; Kurtubî, *Ahkâmu’l-Kur’an*, VIII, 111. Bu bağlamda İbn Şihâb şöyle demiştir: “Bana ulaştı ki, “Resûlullah (s.a.), Bahreyn Mecûsilerinden cizye almıştır. Aynı şekilde Hz. Ömer, İrân Mecûsilerinden, Hz. Osman da Berberîlerden cizye almıştır.” Bkz. Muvatta, “Zekât”, 41. Mecûsiler’e önceden Zirâdüşt adında bir Peygamber’in gönderildiği nakledilmiştir. Fakihlerin çoğunluğuna göre Mecûsiler Ehl-i Kitap’tandır ve kendilerinden cizye alınır. İbn Atıyye, *el-Muharreru’l-vecz*, III, 22; Kurtubî, *Ahkâmu’l-Kur’an*, VIII, 111.

113 Kurtubî, *Ahkâmu’l-Kur’an*, I, 161-62; İbn Kesîr, *Tefsir*, I, 42. Kurtubî bu nakle Bakara Sûresi 2. âyette yer vermiştir. Bazı yerlerde aynı nakil ‘Ubeyy yerine Ka’b’u’l-Ahbar’ın ismiyle verilmiştir. Bkz. Sa’lebî, *Tefsir*, I, 142; Ebû Muhammed Muhyissünne Hüseyin b. Mesud Begavî (516/1122), *Meâlimu’t-tenzîl*, (thk. Abdullah Nemerî, Osman Cumâ Damiriyye, Süleyman Müslim), Dâru Tayyibe, 1997/1417, I, 60; Ebû Hafs Ömer b. Ali ed-Dımaşkî İbn Âdil, *el-Lübâb fi ‘ulumî’l-kitâb*, (thk. Adil Ahmed Abdülmevcud, Ali Muhammed Muavviz), Beyrut 1998/1419, I, 276.

geçirmiştir. Hz. Ömer'in bu tür faaliyetlerine şu nakiller örnek teşkil etmektedir:

i. Hz. Ömer, Ka'bu'l-Ahbâr'a: "Adn Cennetleri nedir?" diye sormuş, O da: "Bunlar Cennet'te bulunan altından köşklerdir. Bunlara Peygamberler, sıddıklar, şehitler ve âdil devlet yöneticileri girecektir."¹¹⁴ şeklinde cevap vermiştir. Adn Cennetleri Kur'ân da birkaç yerde geçmektedir. Anlaşılan Hz. Ömer bu soruyu belli bir âyete yönelik değil, Kur'ân'ın genelinde geçen "Adn Cenneti" bağlamında sormuştur. Bu sebeple olsa gerek, müfessirler de bu nakli farklı âyetlerin tefsirinde vermişlerdir.

ii. Hz. Peygamber Medine'ye gelince, Hz. Ömer, Abdullah b. Selâm'a: "Allah Teâlâ, Peygamber'ine: "Kendilerine Kitap verdiklerimiz, oğullarını tanıdıkları gibi onu tanırlar (onun Allah tarafından vahyedildiğini bilirler), ama kendilerini ziyana sokanlar inanmazlar."¹¹⁵ âyetini indirdi. Bu tanıma işi nasıldır?" diye sorunca; Abdullah b. Selâm: "Ey Ömer, onu içinizde görür görmez tanıdım. Tıpkı oğlumu tanıdığım gibi."¹¹⁶ Çünkü onda hiçbir şüphe ve tereddüde yer yoktur.¹¹⁷ Allah bizim kitabımızda O'nun sıfatlarını bildirdi.¹¹⁸ Hiç şüphesiz ben, Hz. Muhammed'i kendi oğlumdan daha iyi bildim ve tanıdım. Zira kadınların ne yaptıklarını ben bilemeyebilirim. Ama şehadet ederim ki bu Peygamber, Allah'tan gelen hak bir Peygamberdir." demiştir.¹¹⁹ Hz. Ömer bu cevap üzerine Abdullah b. Selâm'a: "Allah seni muvaffak kılsın."¹²⁰ demiştir. Buradaki âyet, Ehl-i Kitap'ın Hz. Peygamber'i İslam'dan önce bilmeleriyle ilgilidir. Dolayısıyla Hz. Ömer'in Müslüman olmuş Ehl-i Kitap âlimine bu âyeti sorup, onun görüşünü alması mâkul bir durumdur.

iii. Bir gün Hz. Ömer, Ka'bu'l-Ahbâr'a: "Ey Ka'b! Bizi korkut, bizi heyecanlandır, bize anlat, bizi uyar." demiştir.¹²¹ Bunun üzerine Ka'b: "Ey Müminlerin Emiri! Nefsim elinde olana yemin ederim ki, eğer kıyamet günü yetmiş peygamberin ameliyle bile gidecek olsan, senin önünde öyle anlar gelecek ki, kendinden başka hiçbir şey seni ilgilendirmeyecektir. Gerçek şu ki, Cehennem'in öyle bir kaynayıp coşması vardır ki, diz kapakları üzerine

114 Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmam es-San'anî (211/827), *Tefsîrü'l-Kur'ân*, thk. Mustafa Müslim Muhammed, Riyad 1410/1989, III, 179; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XX, 121.

115 el-En'âm 6/20.

116 Sa'lebî, *Tefsîr*, IV, 140; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, II, 101; İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, III, 14; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, IV, 500; Ebü'l-Fazl Celâleddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî (911/1505), *ed-Dürri'l-mensûr fi't-tefsîri'l-me'sûr*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Kahire: Merkezü Hicr, 2003/1424, II, 32.

117 Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, II, 101; Neseî, *Tefsîr*, I, 82; Âlusî, *Ruhu'l-meânî*, II, 13.

118 Sa'lebî, *Tefsîr*, IV, 140; Suyûtî, *ed-Dürri'l-mensûr*, II, 32.

119 Sa'lebî, *Tefsîr*, IV, 140; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, II, 101; İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, III, 14.

120 Sa'lebî, *Tefsîr*, IV, 140.

121 Sa'lebî, *Tefsîr*, VI, 48; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, IV, 499; Kurtubî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, X, 193.

düşmeyecek mukarreb bir melek ve seçkin bir peygamber yoktur. Hatta İbrâhim el-Halil dahi, Halillliğini zikrederek: “Rabbim, ben Senin Halil’in İbrâhim'im. Ve bugün senden, kendimden başka bir şey istemiyorum.” diyecektir. Bunun üzerine Hz. Ömer: “Ey Ka'b! Peki, sen bu söylediklerini Allah'ın kitabının hangi âyetinde bulabiliyorsun?” diye sormuştur. Ka'b: “Yüce Allah'ın: “O gün, gelen herkes kendi nefsi için mücadele edecek. Herkese yaptıklarının karşılığı eksiksiz olarak verilecek ve onlara asla zulmedilmeyecektir.”¹²² buyruğu bunu göstermektedir.”¹²³ şeklinde cevap vermiştir.

Hz. Ömer'in bu şahıslarla olan diyalogu İsrailiyat bağlamında İbn Kesîr tarafından değerlendirilmiştir. İbn Kesîr İsrailiyatla ilgili şu tespitte bulunmuştur: “Ka'bu'l-Ahbâr, Hz. Ömer zamanında Müslüman olduğunda Hz. Ömer'in huzuruna gelir,¹²⁴ Ehl-i Kitab'ın ilminden (İsrail kitaplarından) bahseder, onlara bildikleri bazı şeyleri anlatırdı. Hz. Ömer de onun gönlünü İslâm'a ısındırmak amacı ile dinlerdi. Anlattığı şeylerin şeriata uyanlarını beğeni ile dinlerdi. Bu sebeptendir ki insanların çoğu, Ka'bu'l-Ahbâr'ın naklettiği şeyleri nakletmeye cevaz vermişler, mübah olduğunu düşünmüşlerdir. Ayrıca İsrailoğulları'ndan bazı şeylerin nakline izin verilmiştir ve değerli olsun olmasın ondan nakiller yapılmıştır. Ancak Ka'bu'l-Ahbâr'ın rivâyetlerinde büyük yanlışlıklar ve birçok hatalar mevcuttur. Bu ümmetin onda bulunanlardan bir harfe bile ihtiyacı yoktur.”¹²⁵ Yukarıda verdiğimiz örneklerde görüldüğü üzere, Hz. Ömer'in Ehl-i Kitab âlimleriyle bu tür diyalogları mesafeli ve ölçülü olmuştur. Nitekim bu ölçü bağlamında, bir şahsın “Şüphesiz âyetlerimizi inkâr edenleri gün gelecek bir ateşe sokacağız; onların derileri pişip acı duymaz hale geldikçe, derilerini başka derilerle değiştiririz ki acıyı duysunlar! Allah daima üstün ve hakîmdir.”¹²⁶ âyetini okuduğu, Kâ'b'ın orada olduğu ve: “Ey Müminlerin Emiri, bu âyetin tefsiri bendedir, ben onu İslâm'dan önce okumuştum.” dediği, Hz. Ömer'in: “Getir

122 en-Nahl 16/111.

123 Nehhâs, *Meâni'l-Kur'ân*, IV, 108; Sa'lebî, *Tefsîr*, VI, 48; İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, IV, 499.

124 İbn Kesîr, Ka'b'ın Hz. Ömer'e gelip bir şeyler anlattığını ifade etmektedir. O'nun bu görüşünü destekler nitelikte nakiller vardır. Mesela, İbn Mes'ûd'tan rivâyetine göre Ka'b, Hz. Ömer'in yanına gelir ve: “Nebilerin kitaplarından okuduğum şeylerden sana haber vereyim mi?” dedikten sonra şunları anlatır: “Baykuş, Dâvud oğlu Süleymân'a gelir ve selam verir. Süleymân da ona selam verdikten sonra, Süleymân (a.s.) baykuşa: Niçin ekin yemiyorsun? diye sorar. Baykuş: Çünkü Âdem onun yüzünden cennetten çıkarıldı, diye cevaplar. Hz. Süleymân: Niçin su içmiyorsun? diye sorar. Baykuş: Çünkü Allah Teâlâ onunla Nûh kavmini boğdu, diye cevapladı. Hz. Süleymân'ın: Niçin düzgün yapıları terk edip harabeleri mesken tutunuyorsun? sorusuna baykuş: Çünkü oralar Allah'ın mirasıdır ve ben Allah'ın mirasını mesken tutuyorum diye cevap verir.” Bunları ifade ettikten sonra Ka'b: “Bununla beraber Biz kazançlarının çokluğu sebebiyle şırmış pek çok memleketi helâk ettik. İşte yerleri! Kendilerinden sonra oralarda pek az oturuldu. Bütün onlara Biz varis olduk.” (el-Kasas 28/58) âyetini okur. Bkz. İbn Ebî Hâtim, *age.*, IX, 2997; İbn Kesîr, *Tefsîr*, III, 396.

125 İbn Kesîr, *Tefsîr*, IV, 19; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, I, 17.

126 en-Nisâ 4/56.

onu ey Ka'b, şâyet Rasûlullah'tan duyduğum gibi söylersen seni doğrularım, değilse ona hiç bakmayız."¹²⁷ demesi ve bir ölçü ortaya koyması önemlidir. Bu nakil, Hz. Ömer'in bu insanlarla diyalogunda Sünnet ölçütünü, yukarıda verdiğimiz nakilde de Kur'ân ölçütünü rehber edindiğini göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca Hz. Ömer'in Ka'b'u'l-Ahbâr'a: "Ya eski milletlerin ve onlara ait kitapların haberlerini anlatmaktan vazgeçersen yahut da seni sürerim." demek sûretiyle İsrailiyyat'a karşı tavrını ortaya koyduğu da nakledilmiştir.¹²⁸ Bu nakil, Hz. Ömer'in bu kimselerin Kur'ân ve Sünnet'e aykırı olabilecek nitelikteki haberleri olur olmaz her yerde beyan etmelerini de doğru bulmadığını göstermektedir.

Yukarıdaki nakiller beraber değerlendirildiğinde şu sonuç çıkmaktadır: Hz. Ömer Müslüman olmuş Ehl-i Kitap âlimlerine bazı âyetleri sormuştur. Hz. Ömer'in bu şahıslara sorular sorması da normaldir. Çünkü Hz. Ömer'de tükenmek bilmeyen -tabiri câizse- akademik ruh vardır. Ancak O, onların îzahlarını Kur'ân-Sünnet ölçeğinden geçirmiştir. Ka'b'u'l-Ahbâr'ın, Ehl-i Kitap kültürüne dayanan her haberi Kur'ân'la ilişkilendirmesine de karşı çıkmıştır. Hz. Ömer'in bu şahıslarla yaptığı görüşmelerden de İsrailiyyat'a dayanan bilgilerin tefsirde kullanımının doğru olacağına dair bir delil çıkarılmamalıdır. Aksine Hz. Ömer'in onlarla bilgi alışverişinde bulunması kişisel bir çaba/faaliyet olarak algılanmalı ve tefsirlerde yer alan İsrailiyatla ilgili bilgilere itibar edilmemelidir.

3.4. Bilenlere Sorması

Bir meseleyi öğrenme yollarından biri de, o meseleyi bu konuda bilgisi olanlara sormak ve onların fikirlerini almaktır. Süyûtî *el-İtkân* adlı eserinde: "Sahâbeye Kur'ân kendi dilleriyle nâzil olmuştu. Ayrıca onların dilleri de fasihti. Fakat buna rağmen mânâsını bilmedikleri bir şey olduğunda onu sorup araştırmadan bir şey söylemezlerdi." demiştir.¹²⁹ Süyûtî'nin genelde sahâbeye atfettiği bu vasıf, Hz. Ömer'de de görülmektedir. O, sorularını soracağı kişileri, vasıflarına göre dikkatle seçmiş, böylelikle sorunun muhatabı olabileceğini düşündüğü ehil kimselere sorular yöneltmiştir. Hz. Ömer'in bu yönünü ortaya koyan örnekler şunlardır:

i. Hz. Ömer bir gün "Allah kimi doğru yola eriştirmek isterse, onun gönünü İslam'a açar. Kimi de dalalette bırakmak isterse, zorla göğe çıkıyormuş gibi onun göğsünü daraltır. Allah, iman etmeyenlere, işte böyle rüsvalık ve-

127 İbn Kesîr, *Tefsir*, I, 526.

128 Abdullah Aydemir, *Tefsirde İsrâîliyyât*, Ankara 1979, s. 21. Bunun yanı sıra Hz. Ömer'in, Danyal'ın kitaplarını araştıran bir kimseyi cezalandırdığı nakledilmiştir. Bkz. Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, X, 371; Şah Veliyyullah Dihlevî, *Hüccetullâhi'l-bâliğa*, çev. Mehmet Erdoğan, İstanbul 2001, I, 445.

129 Süyûtî, *İtkân*, II, 3.

rir.”¹³⁰ âyetini okumuş ve: “Bana Kinaneoğulları’ndan bir çoban getirin.” demiştir.¹³¹ Bunun üzerine Müdlicoğulları kabilesinden biri Hz. Ömer’e getirilmiştir.¹³² Hz. Ömer ona: “Söyle bakalım delikanlı, size göre “حرج-Harec” kelimesi ne mânâya gelir?” diye sormuştur. Adam “حرج” kelimesi bizde, ağaçların birbirine girdiği, çobanların ve vahşi hayvanların içine giremediği ağaçlık, mânâsına gelir.” deyince, Hz. Ömer: “İşte kâfirin kalbi de böyledir. Ona, hayır nâmına hiçbir şey ulaşamaz.” demiştir.¹³³ Görüldüğü üzere, Hz. Ömer, bu âyetteki “Harec” kelimesini orada kendisini dinleyen topluluğa değil, özel olarak, bu kelimenin mânâsına vâkîf olduğunu düşündüğü kimselere sormak istemiştir. Yani sorunun ehline sorulabilmesi sorulan şeyin mâhiyetinin bilinmesiyle ilintilidir. Buradan Hz. Ömer’in “Harec” kelimesinin hangi lehçeden olduğunu bildiği ve bu lehçeyi kullanan kişilerin bu kelimeye vukûfiyetlerinin daha sağlıklı olacağını düşündüğü anlaşılmaktadır. Hz. Ömer’in buradaki tavrı Kur’an’ın anlaşılması bağlamında dikkat edilmesi gereken hususlardan birini göstermesi bakımından bir mesaj içermektedir. Bu mesaj her işi ehline havale etme prensibini içermektedir. Nitekim Hz. Ömer, bir gece teftiş için Medine sokaklarında gezerken, bir kadının kocasının uzakta olmasını şikâyet eden bir şiir okuduğunu işitmiş ve kızı Hafsa’ya, kadının kocasına en çok ne kadar sabredebileceğini sormuştur. O dört veya altı ay deyince, Hz. Ömer: “Öyleyse hiçbir askeri bundan fazla tutmam.” demiştir. Hz. Ömer’in bu tutumu îlâ hususunda Bakara Sûresi 226. âyetin uygulaması bağlamında ilim adamlarınca da kayda değer bulunmuştur.¹³⁴ Hz. Ömer’in kadının kocasından ayrılığı hususunda bir kadına danışması ve onun sözleri doğrultusunda karara varması, O’nun işlerin ehline havale edilmesi hususundaki hassasiyetini gösterir. Yine bu bağlamda Hz. Ömer’in cahiliye çağında yaşamış Beni Zühre’den olan yaşlı bir adamı çağırıp ona cahiliye dönemindeki bazı şeyleri ve bazı kavramların kullanımını sorması bu anlamda önem arz etmektedir.¹³⁵

ii. Hz. Ömer, “Ey iman edenler! Allah'tan korkun ve Peygamber'ine inanın ki O, size rahmetinden iki kat versin ve size ışığında yürüyeceğiniz bir

130 el-En'âm 6/125.

131 Taberî, *Câmiu'l-beyân*, IX, 534-535; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, V, 142.

132 İbn Kesîr, *Tefsir*, II, 181.

133 Taberî, *Câmiu'l-beyân*, IX, 534-535; Nehhâs, *Meâni'l-Kur'an*, II, 486; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, V, 142; Semî Halebî, *ed-Dürrü'l-mes'un*, V, 144; İbn Atıyye ve İbn Kesîr'de ki nakillerde “Kafir” lafzı yerine “Münafık” lafzı kullanılmıştır. Bkz. İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-veciz*, II, 343; İbn Kesîr, *Tefsir*, II, 181; Kurtubî'de de yukarıdaki rivâyete benzer bir rivâyetin olduğu ifade edilir. Bkz. Kurtubî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, VII, 81. Hz. Ömer kâfirin kalbini kimsenin giremediği ağaçlığa benzeterek teşbih yapmıştır. Bkz. Semî Halebî, *ed-Dürrü'l-mes'un*, V, 144.

134 Nakil için bkz. İbn Kesîr, *Tefsir*, I, 276.

135 Bu hususta bkz. Hâmidî, *Müsned*, I, 160.

nur lütfetsin; sizi bağışlasın. Allah, çok bağışlayan, çok esirgeyendir.”¹³⁶ âyetinin tefsirini yapabilmek için bu konuda bilirkişi addedilebilecek bir Yahûdi âlimine başvurmuştur. Buna göre Hz. Ömer Yahûdi âlimlerinden birine: “Sizin hasenatlarınız en çok ne kadar katlanır?” diye sormuş, O da: “350 hasenat.” diye cevap vermiştir. Yahûdi âliminin cevabı üzerine Hz. Ömer: “Bize bunun iki katını veren Allah’a hamd ederim.” demiştir.¹³⁷ Bu âyetin siyâk ve sibâkına bakıldığında Ehl-i Kitap’tan bahsedildiği görülmektedir. Bu sebeple Hz. Ömer Yahûdi bilginine başvurmuştur.¹³⁸

4. Tedric İlkesine Uyma

Kur’ân nüzûlü boyunca tedricen indirilerek hitap ettiği toplumun hem ihtiyaçlarına cevap vermiş¹³⁹ hem de vahyin özümsemesini sağlamıştır. Böylelikle herhangi bir hükmün yürürlüğe konulmasıyla toplumsal yapının ani bir krizle karşılaşması önlenmek istenmiştir.¹⁴⁰

Öğrenmenin kolay olması ve öğrenilen materyalin pratiğe dönüşmesi için bireyin eğitim ve öğretiminde tedricilik gerekmektedir. Çünkü öğrenme bir süreç içerir ve öğrenen bu süreçte kendisinin kabiliyetine uygun usûlü ve sırayı takip ettiği sürece istediği hedefe ulaşabilir. Hz. Ömer de kendi kabiliyetini esas almak sûretiyle âyetleri anlamaya gayret etmiş ve öğrenmeyi zamanla yayararak tedricî bir metod uygulamıştır. O (r.a.), öğrenilen bilginin pratiğe dökülmesine önem vermiş ve buna binâen: “Allah’ın Kitabı’nı anlayarak ve uygulayarak öğreniniz ki, Kur’ân ehlinden olasınız.”¹⁴¹ demiştir. Böylelikle Kur’ân’ı öğrenmeyi, onunla amel etmeye mâtuf kılan, Kur’ân’ı alışlagelen veya nefse hoş gelen fiillerin onay mercii olarak görmeyen bir anlayışı ortaya koymuştur.

Hz. Ömer Kur’ân’ı anlayarak ve uygulayarak öğrenmeye önem vermesi sebebiyle olsa gerek tedricî metodu benimsemiştir. Bu bağlamda Bakara

136 el-Hadîd 57/28.

137 Taberî, *Câmiu’l-beyân*, XXII, 438; İbn Atıyye, *el-Muharreru’l-veciz*, V, 271; İbn Kesîr, *Tefsir*, IV, 340.

138 Rivâyet edildiğine göre, Hz. Ömer’in Medine’de bir tarlası vardı ve yolu Yahûdilerin önünden geçirdi. Hz. Ömer ara sıra onların yanına oturur, onları dinler ve zaman zaman onlarla dini meselelerde tartışır. Hatta bu diyaloglarından bir tanesinin sonunda bir muvafakat hadîsesi vuku bulmuştur. Buda şu âyet-i kerîmedir: “*De ki: Cebrâil’e düşman olan kimse Allah’a düşmandır. Çünkü O, Kur’ân’ı Allah’ın izniyle kendinden öncekini tasdik ederek, yol gösterici ve inananlara müjdecî olarak senin kalbine indirmiştir. Kim Allah’a, meleklarine, resûllerine, Cebrâil’e, Mikâil’e düşman ise, iyi bilsin ki Allah da kâfirlerin düşmanıdır.*” (Bakara, 97-98) Bu konuda bkz. Taberî, *Câmiu’l-beyân*, II, 287-288-289; İbn Ebî Hâtim, *Tefsir*, I, 182-183; Râzî, *Tefsir*, I, 611; İbn Kesîr, *Tefsir*, I, 135-136.

139 Muhsin Demirci, *Nas-Olgü İlişkisi Bağlamında Kur’ân’da Sosyal Gerçeklik*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2008, s. 45.

140 Vejdi Bilgin, “Câhiliye’den İslâm’a Geçiş: Tebliğ ve Sosyal Akışkanlık”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 14, sayı: 1, Bursa 2005, s. 137.

141 İbn Ebî Şeybe, “Fedâil” 16, X, 224.

Sûresi'nin öğrenimini on iki yılda tamamlamış ve bir deve keserek ziyafet vermiştir.¹⁴² Tabii buradaki öğrenim fıkhı ve diğer incelikleri de kapsamıştır.¹⁴³ O'nun tedricî metodu önemsedğini gösteren nakillerden biri de Kur'an öğretmeleri için çeşitli vilâyetlere öğretmenler gönderirken, görevlendirdiği öğretmenlere "Kur'an'ı beş âyet beş âyet öğretin, zira Rasûlullah'a Kur'an beş âyet beş âyet nâzil oldu."¹⁴⁴ demiş olmasıdır.

5. Arap Şiirine Mürâcât

Hız. Ömer yetiştiği ortam içinde şiir kültürüne ve bilgisine vâkıf olmuş; şiirin Araplar için ifade ettiği anlamın ve bu topluma kazandırdığı değerlerin bilincinde olmuştur. O: "Arab'a verilen şeyin en iyisi beyitlerdir. İnsan ona ihtiyaç duyunca onu sunar, saygıdeğer insanın tevccühünü kazanır, kötü insanı da kötülüğünden vazgeçirir." demiştir. Oğluna: "Ey oğlum, güzel şiiri ezberle! Edebin artar, edebi bilmeyen hakkını ifâ etmiş olmaz. Şiirin güzeli güzel ahlaka götürür, kötülüklerden alıkoyar." diyerek nasihatte bulunmuştur. Çevresindeki insanlara ise: "Şiir yüce ahlaka, doğru görüşe ve nesep bilgisine ulaştırır,"¹⁴⁵ "Çocuklarınıza şiirleri rivâyet ediniz,¹⁴⁶ güzel şiir okumayı öğretiniz."¹⁴⁷ demiştir.

Hız. Ömer şairlerin Kur'an'ı geri planda bırakacak şekilde şiirle meşgul olmalarından hoşlanmamakla birlikte, halife olarak bu kültürün korunması gerektiğinin bilincinde olmuştur.¹⁴⁸ Bu bağlamda meşhur Arap şairlerinden Zuheyri, Nâbiğa ve Abde b. et-Tabîb'i övmüştür.¹⁴⁹ Kendisi de zaman zaman şiir okumuş,¹⁵⁰ içerisinde garip kelimelerin bulunmadığı, anlaşılır ve gerçeği ifade eden şiirleri önemsemiştir.¹⁵¹

142 Kurtubî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, I, 40; Suyûtî, *ed-Dürri'l-mensûr*, I, 115; Muhammed Abdulhay el-Kettânî (1382/1962), *Nizâmu'l-hukûmeti'n-nebeviyyeti et-terâtibu'l-idâriyye*, (thk. Abdullah el-Hâlidî), Beyrut ts., II, 191.

143 Kurtubî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, I, 152.

144 Taberî, *Kitâbü'r-riyâzi'n-nâzire*, II, 9; Suyûtî, *İtkân*, I, 124-125.

145 Dursun Hazer, "Hz. Ömer'e Göre Arap Şiiri ve Şairleri", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, c. 16, sayı: 3, 2003, s. 361; Hız. Ömer'in şiirle olan meşguliyeti hakkında daha fazla bilgi için bkz. Sa'd el-Kâdî, *el-Kudve Ömer İbni'l-Hattâb raculun bimeleyeyni er-ricâl*, Kahire 2000, s. 55-59; Ali İsa, *Dirasetu'n-nakdiyye*, s. 878-880.

146 Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, X, 359, 376.

147 Yûsuf el-Karadâvî, *Müslümanın Genel Kültürü*, (çev. Yekta Saraç), İstanbul 1995, s. 106.

148 Hazer, "Hz. Ömer'e Göre Arap Şiiri ve Şairleri", s. 363.

149 Tacettin Uzun, "Dil ve Edebiyat Yönünden Hız. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn", *İstem*, Yıl: 3, Sayı: 6, Konya 2005, s. 142.

150 Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, X, 302; Ebü'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali İbni'l-Cevzî (597/1201), *Menâkıbu Emîri'l-mü'minin Ömer İbni'l-Hattâb*, Dâru İbnu Haldun 1996, s. 179; el-Kâdî, *el-Kudve*, s. 58-59. Hız. Ömer'in okuduğu şiire örnek olarak bkz. Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, X,301.

151 Hazer, "Hz. Ömer'e Göre Arap Şiiri ve Şairleri", s. 362.

Hiz. Ömer, insanların şiirler vâsıtasıyla âyetleri anlayabileceklerini ifade etmiştir. Nitekim bir gün minberde: “Ey insanlar! Yüce Allah’ın: “Yahut (azâbın) kendilerini bir korku üzerinde yakalamayacağından (emin midirler)? Doğrusu Rabbiniz, çok şefkatli, çok acıyandır!”¹⁵² buyruğu hakkında ne dersiniz?” diye sormuş,¹⁵³ Huzeyl kabilesine mensup bir adam: “Bu bizim kullandığımız bir şivedir. Ey Müminlerin Emiri, burada عَزَابُ ifadesi ‘Azar azar noksanlaştırmak’ demektir.” diye açıklama yapmıştır. Hiz. Ömer: “Peki Araplar bunu şiirlerinde bu anlamda kullanmışlar mıdır?” deyince adam: “Evet, bizim kabilenin şâiri Ebû Kebîr el-Huzelî irileşmiş ve dolmuş haldeki hörgücü yolculuk dolayısıyla eksilen, zayıflayan devesini şu beytiyle tavsif etmektedir:

“تخوف الرجل منها تا سكا قردا ... كما تخوف عود النبعة السفن”

“Yolculuk onun üst üste yığılmış ve semirmiş hörgücünü eksiltip durdu.

Tıpkı keserlerin kayın dalını eksiltip inceltmeleri gibi.”

diye karşılık vermiştir.¹⁵⁴ Bunun üzerine Hiz. Ömer şöyle demiştir: “Ey insanlar, dîvanınız olan cahiliye şiirini iyi bilmeye bakınız. Çünkü orada Kitabınızın tefsiri ve sözlerinizin mânâları vardır.”¹⁵⁵

Sonuç

Hiz. Ömer, Rasûlullah (s.a.) ile aynı zaman ve mekânı paylaştığı için, Hiz. Peygamber’in (s.a.) söz ve fiillerine vâkîf olmuş ve yine O’nun (s.a.) eğitim-öğretim faaliyetinin içerisinde bulunmuştur. Böylece O’nun Kur’ân anlama ve yorumlamasında Rasûlullah’ın (s.a.) etkisi çok büyük olmuştur. Kur’ân’ın nüzûlüne tanık olması da âyetlerin ihtivâ ettiği hükümleri kavramasına katkı sağlamıştır. Ayrıca Kur’ân’ın nüzûlüne tanık olan ve Rasûlullah (s.a.) ile beraber yaşayan sahabe gibi seçkin bir toplulukla yaşamış olması da kendisi adına bir kazanım olmuş ve sahabenin bilgisinden istifade etmiştir.

Hiz. Ömer Kur’ân’ı öğrenirken bir takım yollar izlemiştir. Mesela Kur’ân’ı okumaya büyük önem vermiş ve Kur’ân okumayı günlük vird haline getirmiştir. Bu da O’nun Kur’ân’ı anlama ve hayata katma çabasının bir göstergesi olması bakımından kayda değerdir. Hiz. Ömer bir öğrenme metodu olarak Kur’ân ezberine de önem vermiştir. Bazı kaynaklarda Hiz. Ömer’in Kur’ân’ın tamamını ezberlediği bilgisi yer almaktadır. Ne var ki Suyûtî, Hiz.

152 en-Nahl, 16/47.

153 Hiz. Ömer’in bu kelimeyi bilememesi Kur’ân’ın yedi harf üzere inmesi meselesinde önemli bulunmuş ve tartışmalarda konu edinilmiştir. Bkz. İbn Atıyye, *el-Muharrerü’l-veciz*, I, 47.

154 Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, VII, 213; Kurtubî, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, X, 110; Şâtübî, *el-Muvâfakât*, I, 54.

155 Sa’lebî, *Tefsîr*, VI, 19; Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, VII, 213; Kurtubî, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, X, 111; Zemaşerî, *el-Keşşâf*, III, 439. Bu naklin farklı bir çeşidi Taberî’de de bulunmaktadır. Bkz. Taberî, *Câmiu’l-beyân*, XIV, 256. Hiz. Ömer’in Arap şiiriyle olan münasebeti için bkz. Ali Galip Gezgîn, *Özgün Bir Kur’ân Yorumu*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2009, s. 182-184.

Ömer'in Kur'an'ın tamamını ezberleyemeden şehit edildiği tespitinde bulunur. Böyle olsa bile, O'nun Kur'an'ın tamamını ezberlemeye yönelik gayretinin olduğu açıktır.

Hz. Ömer'in öğrenme metotlarından birisi de, hiç şüphesiz ki sorma yöntemidir. Hz. Ömer anlayamadığı âyetleri, başta Rasûlullah (s.a.) olmak üzere farklı kimselere sormuştur. Bu kişiler, bazen sahabenin ilimde mümtaz olan şahsiyetleri, bazen âyetteki kelimenin menşesine vâkıf olduğunu düşündüğü bir şahıs, bazen de Müslüman olmuş ehl-i kitap âlimi olmuştur.

Hz. Ömer, Kur'an'ı öğrenmeyi, hayata katmak olarak algılamış ve O'nun bu algısı öğrenmede tedricî bir üslup benimsemesine yol açmıştır. Âyetleri anlarken kelimelerin menşei hakkında daha sağlıklı bilgi almak için çaba gösteren Hz. Ömer, Arap şiirine müracaat etmiş ve bunu çevresindeki insanlara da tavsiye etmiştir.

Sonuç olarak Hz. Ömer Kur'an'ı öğrenmek ve anlamak için var olan bütün fırsatları kazanıma dönüştürmüş, hayatı boyunca bu tutumunu sürdürmüştür.

Kaynakça

- Âlusî, Ebû's-Senâ Şehâbeddîn Mahmûd b. Abdullah (1270/1854), *Rûhü'l-meânî fi tefsîri'l-Kur'ânî'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabî, ts.
- Atmaca, Gökhan, "Nüzûl Sürecinde bir Muhatab Olarak Hz. Ömer ve Muvâfakatları", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 21 (2010/1), s: 43-67.
- Aydemir, Abdullah, *Tefsîrde İsrâiliyyât*, Ankara 1979.
- Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne Hüseyin b. Mesud (516/1122), *Meâlimu't-tenzîl*, thk. Abdullah Nemerî, Osman Cumâ, I-VIII, Dâru Tayyibe, yy. 1997/1417.
- Belâzürî, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (279/892), *Ensâbü'l-eşrâf*, thk. Riyad Ziriklî, Süheyl Zekkâr, I-XXIII, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996/1417.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali (458/1066), *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Abdulkadir Atâ, Mekke: Mektebetü Dâru'l-Bâz, 1994-1414.
- Bikâi, Burhâneddîn Ebi'l-Hasan İbrahim b. Ömer (885/1480), *Nazmü'd-dürer fi tenâsübi'l-âyâti ve's-süveri*, thk. Gâlib el-Mehdî, I-VIII, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İmiyye, 1995/1415.
- Bilgin, Vejdî, "Câhiliye'den İslâm'a Geçiş: Tebliğ ve Sosyal Akışkanlık", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 14, Sayı: 1, Bursa 2005, ss: 123-142.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail (256/870), *Sahihu'l-Buhârî*, (Fihrist Bedreddin Çetiner), İstanbul: Çağrı Yayınları, Tunus: Dâru Sahnun, 1992.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî (370/981), *Ahkâmü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ali Şahin, I-III, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1994/1415.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Fazl (255/868), *Sünen-i Dârimî*, thk. Hüseyin Selim, I-IV, Riyad: Dâru'l-Muğnî, 2000.

- Demirci, Muhsin, *Nas-Olgu İlişkisi Bağlamında Kur'an'da Sosyal Gerçeklik*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2008.
- Dihlevî, Şah Veliyullah, *Hüccetullâhi'l-bâliğa*, çev. Mehmet Erdoğan, İstanbul 2001.
- Doğrul, Ömer Rıza, *Kur'an Nedir?*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1967.
- Ebû Avâne el-İsferayini, Yakub b. İshak b. İbrâhim (316/928), *Müsnedu Ebî Avâne*, I-V, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Ebû Dâvud es-Sicistani, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdî (275/889), *Sünenü Ebî Dâvud*, I-IV, Tunus: Dâru Sahnûn, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992/1413.
- Ebû Ya'la el-Mevsilî, Ahmed b. Ali b. el-Müsennâ (307/919), *Müsnedu Ebî Ya'la el-Mevsilî*, (thk. Hüseyin Selim Esed), I-XIII, Dımaşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1984.
- Ebû Yusuf, Yakub b. İbrâhim b. Habîb el-Ensârî el-Kûfî (182/798), *Kitâbü'l-âsar*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Ebû Zeyd, Nasr Hâmid, "Kur'an Hermeneutiğine Doğru: Hümanist Yorum Anlayışı", çev. İsmail Albayrak, *İslâmîyât VII*, Sayı: 1, Ankara 2004, ss: 39-60.
- Gazâlî, Muhammed, *Fakihlere ve Muhaddislere Göre Sünnet* çev. Ali Özek, İslâmî Araştırmalar, İstanbul 1992.
- Gezgin, Ali Galip, *Özgün Bir Kur'an Yorumu*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2009.
- Hâkim Nisâburî, Ebû Abdullah İbnü'l-Beyyi Muhammed (405/1014), *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*, Dirase ve thk. Mustafa Abdülkadir Atâ, (Birlikte: Zeylehu telhisi'l-Müstedrek/Ebû Abdullah Şemseddin), Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990/1411.
- Hâmidî, Ebî Bekr Abdillah b. ez-Zübeyr el-Kureşî (h. 219), *Müsnedü'l-Hâmidî*, thk. Hüseyin Selim Esed, I-II, Dımaşk: Dâru's-Saka, 1996.
- Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed Şeybânî Ahmed (241/855), *el-Müsned*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Hamza ez-Zin, I-XX, Kahire: Dâru'l-Hadis, 1995/1416.
- Hazer, Dursun, "Hz. Ömer'e Göre Arap Şiiri ve Şairleri", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, c. 16, Sayı: 3, 2003, ss. 359-364.
- Hâzin, Alâeddin Ali b. Muhammed b. İbrâhim el-Bağdâdî (741/1341), *Lübâbü't-te'vil fi meâni't-tenzîl*, I-VII, Beyrut: Dâru'l-fikr, 1979/1399.
- Hindî, Alauddin Ali b. Abdülmelik b. Kadı Han Müttakî (975/1567), *Kenzü'l-ummâl fi süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.
- İbn Âdil, Ebû Hafs Ömer b. Ali ed-Dımaşkî, *el-Lübâb fi ulûmi'l-kitâb*, (thk. Adil Abdülmevcud, Ali Muhammed Muavviz), I-XX, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998/1419.
- İbn Âşur, Muhammed Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tunûsî (1394/1973), *Tefsîrû't-tahrîr ve't-tenvîr*, I-XXX, Tunus: Daru Sahnûn, 1997.
- İbn Atıyye el-Endülûsî, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib (541/1147), *el-Muharrerü'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*, (thk. Abdüşşâfi Muhammed), I-V, Lübnan: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993/1413.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdillah b. Muhammed b. İbrâhim (235/849), *el-Kitâbü'l-musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsar*, (thk. Muhammed el-Cem'a, Muhammed el-Lehuydân), I-XVI, Mektebetü'r-rüşd, yy. 2004.

- İbn Hibban, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî (354/965), *Sahihu İbn Hibban*, (thk. Şuayb Arnaût), I-XVIII, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1414/1993.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemaleddin Abdülmelik (213/828), *es-Siretü'n-nebeviyye*, I-II, Şirketü Mektebeti ve Matbaâtü Mustafa, yy. 1955.
- İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshak b. Huzeyme es-Sülemî 311/924, *Sahihu İbn Huzeyme*, thk. Mustafa A'zâmî, I-IV, Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1970/1390.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İmadüddin İsmail b. Ömer (774/1373), *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1992/1413.
- İbn Kesîr, *Tefsirü'l-Kur'âni'l-Azîm*, Beyrut: Dâru'l-mârife, 1993.
- İbn Rüşd El-Kurtubî, Ebî'l-velîd (520/1126), *el-Beyân ve't-tahsîl ve's-şerh ve't-tevcîh ve't-ta'lîl fi mesâilil-müstahrac*, I-XX, thk. Muhammed Hacî, Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1988/1408.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zührî (230/845), *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, nşr. Dr. İhsan Abbas, Beyrut: Dâru Sâdır, 1985/1405.
- İbnu'l-Mîbred, Yusuf b. Hasan b. Abdî'l-Hâdi, *Mahzu's-savâbi fi fezâilî Emîri'l-mü'minin Ömer İbni'l-Hattâb*, thk. Abdulaziz Abdulmuhsin, I-III, Medine: Câmîatu'l-İslamiyye, Mektebet Edvau's-Selef, 2000/1420.
- İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah b. Muhammed Me'âfirî (543/1148), *el-Mahsûl fi 'Usûli'l-Fıkıh*, thk. Hüseyin Ali el-Yedri, Amman: Dâru'l-Bayrak, 1999/1420.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali (597/1201), *Zâdu'l-mesîr fi ilmi't-tefsîr*, I-IX, Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1404.
- _____, *Menâkibu emîri'l-mü'minin Ömer İbni'l-Hattâb*, Dâru İbnu Haldun, yy. 1996.
- Kâdî, Sa'd, *el-Kuduve Ömer İbnu'l-Hattâb raculun bimelâyeyni er-ricâl*, Kahire: Dâru'l-Garîb, 2000.
- Karadavî, Yusuf, *Müslümanın Genel Kültürü*, çev. Yekta Saraç, İstanbul: Risâle Yayınları, 1995.
- Karakuş, Abdulkadir, *Übey b. Ka'b, İlmî Şahsiyeti Kıraati ve Tefsirdeki Metodu*, (Basılmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1999.
- Kâsımî, Cemâleddîn, *Tefsir İlminin Temel Meseleleri*, çev. Sezai Özel, İstanbul: İz Yayıncılık, 1990.
- Kettânî, Muhammed Abdülhay (1382/1962), *Nizâmu'l-hukûmeti'n-nebeviyyeti et-terâtibu'l-idâriyye*, I-II, thk. Abdullah el-Hâlidî, Beyrut: Şirketü Dâru'l-Erkam, ts.
- Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr (671/1273), *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân*, I-XX, Mısır: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1967.
- Malik b. Enes, Ebû Abdullah el-Asbahî el-Himyerî (179/795), *el-Kütübü's-sitte ve şürûhuhâ: el-Muvatta 1-2*: İstanbul: Çağrı Yayınları, Tunus: Dâru Sahnûn, 1992/1413.
- Mâverdi, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb (450/1058), *en-Nüket ve'l-uyûn tefsîri'l-Mâverdi*, thk. es-Seyyid Abdürrahim, I-VI, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Menna', Halil Kattân, *Mebâhis fi 'ulumî'l-Kur'ân*, Kahire ts.

- Mûkatil b. Süleyman, Ebü'l-Hasan Mukatil b. Süleyman b. Beşir (150/767), *Tefsîru Mukatil b. Süleyman*, thk. Ahmet Ferit, I-III, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2003.
- Müslim b. el-Haccâc, Ebü'l-Hüseyn el-Kuşeyrî Nisâburî (261/875), *Sahihü'l-Müslim*, İstanbul: Çağrı Yayınları, , Tunus: Dâru Sahnun, , 1992/1413.
- Nehhâs, Ebü Cafer Ahmed b. Muhammed b. İsmail el-Murâdî (338/950), *Meâni'l-Kur'ân*, I-VI, Mekke: Merkezü İhyâi Türesi'l-Arabî, 1988/1408.
- Nesai, Ebü Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb 303/915, *Sünenü'l-kübrâ*, İstanbul: Çağrı Yayınları, Tunus: Dâru Sahnun, 1992/1413.
- Neseî, Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd (710/1310), *Tefsîrü'n-neseî*, I-IV, İstanbul: Kahraman Yayınları, 1984.
- Nöldeke, Theodor, *Kur'ân Tarihi*, (çev. Muammer Sencer), İstanbul: İlke Yayınları, 1970.
- Öcal, Mustafa, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999.
- Râzî, Ebü Abdullah Fahreddîn Muhammed b. Ömer Fahreddîn (606/1209), *et-Tefsîru'l-kebir= Mefâtihi'l-gayb*, I-XI, Darü İhyâi't-Türesi'l-Arabî, yy. 1997.
- Sa'lebî, Ebü İshak Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim en-Nisâburî (427/1035), *el-Keşf ve'l-beyân fi tefsiri'l-Kur'ân=Tefsîrü's-Sa'lebî*, thk. Ebî Muhammed b. Âşur, I-X, Beyrut: Dâru İhyâi Türesi'l-Arabî, 2002-1422.
- San'ânî, Ebü Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm (211/827), *Musannef*, thk. Habîburrahmân A'zami, I-XI, Beyrut: el-Mektebû'l-İslâmî, 1403.
- _____, *Tefsîrü'l-Kur'ân*, thk. Mustafa Müslim Muhammed, I-III, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1410/1989.
- Semerkandî, Ebü'l-Leys İmamülhüda Nasr b. Muhammed b. Ahmed (373/983), *Tefsîr-i Semerkandî*, thk. Ali Muhammed Muavvez, Adil Ahmet Abdu'l-Mevcûd, Beyrut: Daru'l-Kitâbi'l-İlmîyye, 1993.
- Semîn Halebî, Ahmed b. Yusuf (h. 756), *ed-Dürrü'l-mes'un fi ulûmi'l-kitâbi'l-meknûn*, thk. Ahmed Harrât, I-XI, Dimaşk: Dârü'l-Kalem, ts.
- Soysaldı, H. Mehmet Fatih, "Günümüzde Kur'ân'ın Anlaşılması", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, c. 14, sayı: 1, 2001. ss: 7-22.
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâleddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr (911/1505), *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Ebü'l-Fazl İbrâhim, I-IV, Kahire: Dârü't-Türes, 1985.
- _____, *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîri'l-me'sûr*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, I-XVII, Kahire: Merkezü Hicr, 2003/1424.
- Şâfîi, Ebü Abdullah Muhammed b. İdrîs b. Abbas 204/820, *er-Risâle*, thk. Ahmet Şakir, I-II, Mısır: Mektebetü'l-Halebî, 1940/1358.
- Şâtîbî, Ebü İshak İbrâhim b. Musa b. Muhammed el-Gırnâtî (790/1388), *el-Muvâfakât fi 'Usûli's-şerî'a*, haz. Abdullah Derrâzi, el-Mektebetü't-Ticâriyyeti'l-Kübra, yy. ts.
- Şevkânî, Ebü Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Havlânî (1250/1834), *Fethü'l-kadîr: el-Câmiu' beyne fenneyi'r-rivâyeti ve'd-dirâyeti min ilmi't-Tefsîr*, I-V, Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Şeybânî, Ebü Abdullah Muhammed b. Hasan b. Ferkad el-Hanefî (189/805), *el-Câmiü's-sagîr ve Şerhuhu en-Nâfiu'l-kebir*, I-II, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1406.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed (360/971), *el-Mu'cemü'l-evsât*, thk. Târik b. İvaz, Abdu'l-muhsin b. İbrahim, I-X, Kahire: Dâru'l-Harameyn, 1995/1415.

- _____, *el-Mu'cemü's-sağîr*, thk. Muhammed Şekûr Mahmud el-Hâc Umeyr, I-II, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut: Dâru Ammâr, 1985-1405.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr b. Yezid (310/923), *Câmiü'l-beyân fi tefsiri'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, I-XXVI, Kahire: Dâru Hicr, 2001/1422.
- _____, *Tezhibu'l-âsâr: Müsnedü Ömer İbni'l-Hattâb II*, thk. Mahmûd Muhamed Şakir, Kahire: Matbaatu'l-Medenî, 1375.
- Taberî, Ebü'l-Abbas Muhibüddîn Ahmed Muhibüddîn (694/1295), *Kitâbü'r-riyâzi'n-nazîre fi menâkibi'l-aşere*, tsh. Muhammed Bedreddin en-Nu'asânî el Halebî, I-II, 1. Baskı, yy. ts.
- Tâcî, Ahmed, *Sîretü Ömer İbni'l-Hattâbi'l-halîfeti'r-râşidîn*, Kahire: Mektebetü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1984/1404.
- Tahavî, Ahmed b. Muhammed b. İsmâil el-Hanefî (1231/1816), *Hâşiye 'alâ merâki'l-felâh şerhi Nûri'l-îzâh*, Mısır: el-Matbaatü'l-Kübra'l-Emîriyye, 1318.
- Tayâlisî, Süleymân b. Dâvud Ebû Dâvud el-Fârisî el-Basrî, *Müsnedü Ebî Dâvud et-Tayâlisî*, Beyrut: Dâru'l-Marife, ts.
- Tirmizi, Ebû İsa Muhamed b. İsa b. Sevre es-Sülemi (279/892), *el-Câmiü'l-Kebîr*, (thk. Beşşar Avvad Ma'rif), Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1996.
- Ubâde, Muhammed Enîs, *Ömer İbnu'l-Hattab fi'l-İslâm*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Uzun, Tacettin, "Dil ve Edebiyat Yönünden Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn", *İstem*, Yıl: 3, Sayı: 6, Konya 2005, ss: 135-145
- Yıldırım, Suat, *Kur'ân-ı Kerîm ve Kur'ân İlimlerine Giriş*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 1996.
- Zemaşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed (538/1144), *el-Keşşâf 'an hakâiki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fi vucûhi't-te'vil*, thk., talik ve dirase: Adil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavvîz, I-VI, Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 1998/1418.
- Zerkeşî, Ebû Abdullah Bedreddin Muhammed b. Bahadır b. Abdullah (794/1392), *el-Burhân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabiyye, 1957/1376.
- Zeyla'î, Ebû Muhammed Cemaleddin Abdullah b. Yusuf b. Muhammed (762/1360), *Nasbü'r-râye li-ehâdîsi'l-hidâye*, thk. Muhammed Avvâme, I-IV, Dâru'l-Kible 1997/1418.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazim, *Menâhilü'l-irfan fi ulûmi'l-Kur'ân*, Mısır: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabiyye, ts.